

ОСТАТІ
ТАРНАВСЬКИЙ

КАМІНІ

СТУПЕНІ

Доповідь
Кривий; Леліткі Курчаків
на зразку уроку гірничої
палки

Осташ Тарнавський

1980

Осташ Тарнавський

КАМІННІ СТУПЕНІ

Ostap Tarnawsky

Остап Тарнавський

Stone Steps

(Short Stories)

Камінні ступені

(Новели і нариси)

diasporiana.org.ua

JULIAN SEREDIK, PUBLISHER

BUENOS AIRES - 1979

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДІАКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1979

**Дружині Марті,
що стала
приятелем і колегою.**

Тираж — 1,000 прим.

Обкладинка і портрет автора роботи мистця Любослава Гуцалюка

© Copyright 1979 by the Publisher.

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINA

Imprenta "DORREGO", Avenida Dorrego 1102, Buenos Aires

ПЕРЕДМОВА

Книжка має біографію, як і людина. Часом життєпис книжки цікавіший, ніж життя її автора. Ось, наприклад, Шекспір. Небагато знаємо про життя цього поета-драматурга. Прожив він на малому клаптику землі, між рідним Стратфордом і Лондоном, та й малий відтинок життя, точно 52 роки. А ось його книги — це вже ціла історія; вони живуть уже чотири століття повним і багатим життям по всьому світі, їхня біографія — це окрема наука — шекспірологія, розписана у сотнях тисяч томів тисячами дослідників-шекспірологів.

Має книга і свою передісторію, бо заки народиться у друкарні й отримає остаточне оформлення в переплетні — вона мусить перейти довший чи коротший період творення, повний задумів і постанов, рішень і передрішень та постійного творчого хвилювання. Буває, що книга народжується дуже скоро, за пляном. Це тоді, коли заіснує співпраця автора і видавця. Та буває, що книга народжується дуже тяжко. В автора непевність в її доцільності, нерішеність у її місці і постійний неспокій, що не дає йому змоги поставити останню крапку, і тоді народини книги затягаються. Буває, що авторові не дано бачити свій твір у виді книги і щойно після його смерті хтось зацікавиться його твором і в чепурній книжковій формі допоможе йому зайняти вимріяне місце на бібліотечній полиці.

Довго народжувалася й оця книжка, що її ласкавий читач тримає в руках. Від перших авторових задумів проминуло сорок років. Та й задум тоді був інший і нерішучий. У пляні була інша книжка та й не оповідання, а вірші мали виповнити її сторінки.

В той час я вже друкував вірші не тільки в таких журналах, як «Дажбог», чи «Обрії», але й у літератур-

Дружині Марті,
що стала
приятелем і колегою.

ному тижневику «Назустріч», що його редагував Михайло Рудницький, а навіть у такому далекому для мене виданні, як журнал «Ми» у Варшаві. Мрією мою було мати свою збірку віршів. Обізнавшись з друкарнею, в якій друкували «Назустріч», я розвідав, що збірочку віршів можна б уже надрукувати за п'ятдесят злотих. Та ба, звідкілля взяти таку суму грошей. У той час в мене не було чим оплатити студій, а видання книжки — це вже мрія, що виходила поза реальність. Та ось раптом підсунулась надійна розв'язка, що могла реалізувати той мрійний нереальний задум. Редакція львівського щоденника «Діло» проголосила конкурс на коротке оповідання, визначивши першу нагороду — ні менше, ні більше — п'ятдесят злотих. Це було в 1938 році.

Я вже раніше пробував своїх сил у прозі, зачитувався в оповідання Стефана Цвайга і Миколи Хвильового і намагався наслідувати тих двох вибраних письменників, надумуючи таємничі оповідання про розбиті кохання, чи самотню монахию. Повідомлення про конкурс «Діла» зродило в мене постанову взяти в ньому участь. Та й задумав я післати на конкурс не одно, а два оповідання, з розрахунком, що дві речі на конкурс — це подвійна шанса дістати нагороду. Одне оповідання я вислав під своїм прізвиськом, а друге під прізвиськом мого гімназійного колеги Тараса Кульчицького. Михайло Рудницький був не тільки досвідчений літературний критик, але й людина з досвідом. Він любив говорити, що в літературі його не можна ошукати: потрібно йому тільки глянути на заголовну сторінку, прочитати першу сторінку й останню та й одну десь посередині книжки і вже може писати рецензію, не помилившись в оцінці. Зрозуміла річ, такий критик зразу пізнав, що обидва мої оповідання на конкурс — це твори одного автора. Я не отримав тоді першої нагороди і мої видавничі пляни розвіялись, але цей конкурс визначив мій перший успіх у прозі. Правда, нагороджено оповідання «Хлоня», а це оповідання я вислав під прізвиськом Тараса Кульчицького. То ж у прозу увійшов в моїй особі новий автор Тарас Куль-

чицький. Я не розкрив правди та й не зробив того навіть тоді, коли професор української літератури Михайло Тершаківець, зустрівши нас разом, gratулював Тарасові Кульчицькому за його успіх на конкурсі, а я спокійно приглядався, як мій друг з повагою і самопевністю приймав вітання. Мені видалось, що зручніше підписувати прозу іншим прізвиськом, щоб не плямувати свого поетичного імені, яким я тоді дуже дорожив. Та й великої прозової діяльності я не виявив; написав декілька коротких оповідань, що були друковані у підвалах «Діла», і на цьому моя діяльність прозаїка обірвалась, чи радше обірвала її війна.

Про прозу нагадав я знову вже в час війни. І знову у зв'язку з газетними фейлетонами. У воєнний час газети не могли друкувати політичних, чи суспільних статей, а обмежувались до офіційних повідомлень і радо заповняли свої шпальти літературою, що легше проходила крізь цензуру. Тоді і я написав декілька оповідань, одно з них на історичну тему, «У Глухові», й вони були друковані у фейлетонах львівського щоденника під тим же позиченим прізвиськом мого колеги Тараса Кульчицького. Ці оповідання приносили мені гонорари та й мусіли бути почитні, бо приносили мені кореспонденцію від читачів з їхніми похвалами, чи замітками. Та ось одного дня, у лютому 1944, прийшов лист до редакції для Тараса Кульчицького у зв'язку з друкованим у фейлетонах оповіданням «Камінні ступені». І на цей лист був би я відповів, не виявляючи свого дійсного прізвиська, якби його автором не була відома наша письменниця І. В. та ще й добра знайома, що в той час жила на провінції. То ж без фарисейства і крутійства я мусів виявити правду. І ось у відповідь на моє признание я отримав від неї довгий лист, що починався так:

«Ваш лист був більше, чим несподіванкою для мене, він приголомшив мене. І я не знаю, чи в майбутньому зумію погодити автора «Камінних ступенів» з Вами. Все ж таки я у деякому відношенні тішусь, що то власне Ви є тим вдумливим автором. Як скінчиться війна і ми останемо в живих, приємно буде ме-

ні вписати Вас (якщо не запротестуєте) на листу приятелів, яких часом хочеться бачити в себе за чаєм».

Навіть з такою похвалою з уст визнаної і популярної письменниці я ще не думав про книжку оповідань, а все ще виношував у мріях книжечку віршів. І справді вже скоро вийшла збірка моїх поезій, а далі друга, вже на американській землі, куди я вспів перелетіти, ба навіть одружитись і почати устатковане життя — значить жити більше прозою дня, ніж поезією. То ж і знов прийшла думка про прозу і знову зв'язана з газетою і з конкурсом. Наш найстаріший щоденник на американській землі започаткував гарне діло — випуск недільного додатку, присвяченого вповні літературі, а разом з тим проголосив конкурс на коротке оповідання. На цьому конкурсі удостоїлось відзначення моє оповідання «Зрада». Це було в 1952 році, значить майже п'ятнадцять років від мого першого прозового успіху. П'ятнадцять років — це довгий час і тоді, глянувши вперше позад себе, я подумав, що варто було б виготовити книжечку моїх оповідань. Для того треба було ще попрацювати. Я став викрадати час мого відпочинку, після праці, і частіше сидів за стіл. Щоб набути більшої вправи, я переклав декілька оповідань американських письменників Сінклера Люїса й Ернеста Гемінгвея та й написав декілька нових оповідань. Для календаря «Свободи» за 1953 рік дав я оповідання «Недокінчена дискусія», а для літературно-мистецького збірника «Львів», що появився в 700-ті роковини заснування княжого города, написав оповідання «Радний Олексій Винар». В додатку прийшла нова заохота для написання оповідання, бо видавництво «Київ» проголосило конкурс на оповідання і тут знову дістав я одну з нагород за «Крейзі». Це оповідання вже скоро появилос'я в англійському перекладі в тижневику і в мене скріпило постанову видати свої оповідання книжкою.

Саме в цьому році вийшла моя наступна збірка віршів «Мости», було це в 1956 році, і я з більшою увагою почав думати про книжку прози. Видання книжки починається від виготовлення чіткого руко-

пису, чи машинопису для друкарні. Це я міг зробити на власну руку, бо машинка в мене вже була. Трудніша справа з друкарнею. Тут, можна сказати, почались цілі митарства, почалась справжня мартирологія народження оцієї книжки, що тривала понад два десятиліття. Спершу я звернувся до видавництва згаданого найстарішого на американській землі щоденника, що з ним був я у приятному зв'язку. Це видавництво, крім газети, видавало і книжки та й декому з моїх колеґ поцастило видати там свої твори. Чистенько перебитий машинопис з відповідним листом я переслав на адресу редакції і чекав. Чекав я терпеливо і довго, рік за роком, але без надії. Від часу до часу, при зустрічі з редактором, він з благородним виглядом обличчя і вимовним усміхом запевняв мене, що книжку надрукує. Треба тільки подождати, бо друкарня завалена роботою. Та ось одного гарного дня мій друг і колеґа, відомий фейлетоніст цього щоденника Ікер потішив мене радісною новиною, що самий редактор заявив йому, що друкуватиме мою книжку. Я добре знав, що Ікер — гуморист, але він гуморист тільки у фейлетонах, а в житті він ще ніколи нікого не взяв на жарт, то й не міг пожартувати з приятеля, та ще з кума. Та не треба було й посередництва Ікера, бо трапилась нагода і я самий зустрів редактора, що з повним ентузіазмом заявив мені: ваша книжка наступна, закінчуємо друк календаря і на машину йде ваша книжка.

Таке ентузіастичне запевнення, після років вичікування, мене збентежило. Це ж пройшло майже п'ятнадцять років від часу, коли машинопис моєї збірки оповідань опинився в редакції і знайшов приміщення в забутий шухляді редакційного стола. Журналісти-редактори добре знать, що шухляда у редактора — це просто домовина; редактори та ще й редактори щоденників, не складають матеріалів до шухляд, ці матеріали у них на столі. То ж огорнув мене ще більший сумнів, ба навіть безнадія і я почав шукати іншого видавця. Машинопису, що пролежав стільки років у редакційній шухляді, я не вимагав, бо в той час були

вже копіювальні машини. Гарно виготовлену копію машинопису вислав я новому видавцеві, що самий виявив охоту надрукувати мою книжку, під час одного із з'їздів американської асоціації бібліотекарів в курортному місті над Атлантийським океаном — Атлантик Сіті, де той видавець-книгар устроїв був кіоск із своїм книжковим крамом. Новий мій видавець ставив справу видання по діловому, говорив і про гонорар і підібрав для видання редактора. Редактором підібрав знаного йому поета-професора, що проживав у далекому канадському місті його осідку. Колега-поет запевнив мене, що він книжку скоро прочитає, бо її треба видати, щоб вона «не пропала для літератури». Не легко знайти час у поета для прози та ще й і чиеїсь, не своєї прози. Я сам занедбував прозу для того, щоб писати вірші. Та книжка не така вже велика, а пройшло п'ять років — то ж для читання часу не бракувало. За той час вже видавець втратив зацікавлення та й відверто написав мені:

«Ми свого часу були готові видати Вашу збірку, але ми не можемо чекати, невідомо, як довго, на закінчення редагування».

В такій ситуації я просив колегу-поета повернути мені машинопис, бо — мовляв, — маю нагоду видати книжку деінде.

В той час став популярний сам-видав і можна було почати справу на власну руку. Та в мене жило переконання, що видавати свої твори можуть поети, бо заінтересовання віршами невелике. Але прозу можна ще розпродати й її повинні видавати видавці. Мені пригадався випадок, що його пережив я був в канцелярії одного з наших комітетів. Громадянин приніс свій даток, а касир не мав дрібних грошей, щоб дати йому здачу. Ось і громадянин виявив охоту за ці гроші купити книжку та, заявляючи про це, покwapно додав: якунебудь книжку, тільки не вірші.

В такому переконанні я звернувся до видавництва, що не тільки від довгих років видає літературний журнал, але й за ті роки видало багато книжок. Видавництво знову ж заговорило про навантажений видав-

ничий плян, але виявило заінтересування та й знову зв'язувало справу з редактором, що мав зрецензувати книжку. Правда, в цьому випадку редактор — не поет, але мій сумний досвід з редагуванням трохи мене насторожив. Яке ж було моє здивування, коли в дуже короткому часі після висилки машинопису редакторові я отримав від нього таке письмо:

«Кілька днів тому одержав Вашу збірку новель. Перша з них мені так сподобалась, що я відразу дав її до чергового числа — як рекляму для майбутньої збірки. Тут маєте і відповідь на те, яку я даю для видавництва опінію для цілої збірки. Її безумовно треба надрукувати і я відразу пишу про це...»

Це була радісна вістка. Після майже сорока років народиться моя книжка, ще й з благословенням цього редактора — смакуна і знавця літератури. Та моя радість була відвортнопропорційною до чекання. Від видавництва прийшло письмо, що книжка потребує ще одної опінії людини з-поза видавництва, а в міжчасі стались переміни, включно з висилкою редактора на пенсію, і з видання моєї книжки вийшов пшик.

Не треба бути забобонним, щоб у такій ситуації не подумати про пересуди, бо і книжка, як людина, може мати своє приречення. Біда, що в мене ніякого знання про чаклунство, не розуміюся на гороскопах і ніякого в мене зрозуміння для магії. Але вся ця історія з виданням моєї книжки виглядала на якесь зачароване коло і треба було шукати способу, як з нього вийти. І тут мені прийшла думка шукати розв'язки у снах. Та ба, і сни мене не відвідували, бо справа з затижним виданням не давала і спати. Ось і пригадав я, що колись, ще в дитинстві, приснився мені сон, що поїхав я за океан і прибув у велике місто над океаном, з високими будівлями і просторими бульварами. Сон сповнився, бо я переїхав за океан, але не до того міста, що його бачив у сні. Порівнював я Нью-Йорк, але Нью-Йорк сірий, а це було місто кольору сепії. І тоді я впевнився, що місто, яке приснилося мені в дитинстві, це Буенос-Айрес. То ж і, не роздумуючи довго, вислав я свій машинопис у це виснене місто і там

Йому пощастило. Так і бачиться, що моїй книжці оповідань було приречено народитись у Буенос-Айресі, а її хрещеним батьком мав бути видавець і редактор Юліян Середяк. Якби я був знав про це раніше, був би заощадив моїй книжці оцієї довгої мартирології народження, а собі невеселого досвіду з видавничим митарством.

Тож і скажу на дорогу:

Іди, моя книжко, між люди і забудь той довгий час, коли йшла за мною, як тінь, забудь отой протяжливий період народження, а вийди самостійно на власний шлях і жий у майбутньому.

Остап Тарнавський

Філадельфія, у лютому 1979 р.

ВИХІД У ПРИЗНАЧЕННЯ

В будинку сходи — це важлива артерія, яка в одну сторону веде глибоко в темний підвал — таємний, мов народження світу. Його розсвічуєш недопалком свічки, розтрчуєш темінь, мов павутиння, що заслонює думку, і вкінці знаходиш: важке, залізне кругле віко з кутим кільцем, пригнутих на завісах. Відсовуєш обережно це кільце, вхопивши його міцно в долоню, напружуєш сили, зігнувшись в колінах, і: гуп! — віко пересовуєш на долівку, відкриваєш чорний отвір каналу. Вкидаєш туди револьвер і запасник з кулями, мов непотрібний відпадок, і знову засовуєш віко, що закриває вхід до артерії сходів з підземель міста і світу.

А в другу сторону сходи — це вихід на горище, куди забігає вітер на спочинок, заховуючись поза білі простирала мрій, і куди по квадратах бляхи, що укладається у довгі вулиці дахів, перескакують зоряні птиці, мов сновиди. Звідтіль через вирізи вікон, малі для людського ока, але просторі для вітрів, які розбурхують білі полотна, мов підсушену білизну, видно далеку зелень аж там, де Княжа Гора і лісок поза нею, а з тієї сторони розкішна панорама міста між зеленими горбами, багатий полумисок на завітчаному святковому столі. Ось тут поблизу брукована вулиця, яка щораз далі, щораз далі розгортається у широкий важливий шлях на Жовкву, а там і далі, куди треба.

Сидиш при віконці на горищі боком, відступивши весь отвір вітрові, зачепливому пустунові, що раз-у-раз розсовує тобі чуприну лапатою рукою, сидиш боком, беручи вид поза вікном одним оком, мов на приціл, і бачиш.

А тут Жовківською вулицею пересовується війна. Ось танки, важкі, п'ятидесятитонні залізні будівлі скачуть важко по кам'яних виступах, шукаючи гармат-

німи гирлами отворів — таких, як твій, із видом на широкі події. Ось перелітають поліційні автомашини у поспіху, літаючі ворони, що чують падло.

З горища далекий вид, мов вистриб. З підвалу не видно нічого. Немов два кінці: розблиск світла при народженні і темнота кінця. А, може, навпаки? Ось послухай, як б'ється серце, як пташкою літає думка між стінами черепу. Ти, людино у темному підвалі, знаєш більше, бачиш більше. Всовуєш око між щілину дерев'яних дверей із своєї пивничної криївки, із темної келії, що стала захистом перед широкими просторами, які чигають смертю.

Темінь! І в тій самотній теміні ти знаєш більше, ти розумієш глибіню життя.

Життя в будинку завжди — чи це спокійна пора лінивого соняшного полудня, чи це бурхливий зрив безглуздої воєнної біганини, чи це така, як ось тепер, пора виживання після боїв, коли відпочивають регулярні армії, а на вулицю виходить юрба і грабує, і бушує, і шаліє, аж доки її не втихомирить тверда рука порядку — вихід і спуск по сходах. Послухай, яка чудна мелодія, що її вистукують кроки. Ніби звичайні беззначні удари підошов, але скільки несуть вони думок і сподівань, скільки зустрічей і поглядів, скільки недомовлень і радостей.

Яка різnorodність у цих підйманнях і сходженнях виступами цієї головної артерії будинку і яка важливість їх, мов ударів серця.

* * *

Сонце просовує крізь забруджене, аж сіре, вікно у вестиб'юль важкі клуби світла і ставить їх, наче звої вати на сходи. А крізь ту густоту соняшного дару продирається мала істота — шапочка натиснена на чуб, на плечах шкіряна торба, в якій за кожним кроком відгукується дерев'яна коробка з олівцями й іншим писальним приладдям, і за кожним кроком падає число: «раз, два, три, чотири...»

Сьогодні у школі вчителька назвала всі числа, аж до двадцяти, гарно розписала їх крейдою на таблиці.

Це все, що потрібно знати, бо далі вже легко рахувати: двадцять один, двадцять два, і тридцять один, і тридцять два...

Але трудність приходить раніше: десять, одинадцять, два... Як це буде далі? Двадцять? Ні!

Хлопчина сідає на східці, здійсмає із плечей торбу, виймає із неї тоненьку книжечку і шукає. Ось і є погане число: один і два, та це не двадцять, бо двадцять — це два і зеро. Сидить і дивиться, як рухається й вібрує соняшна вата, що тягнеться від вікна, і раптом пригадує, як вчила вчителька: «над», маленьке слівце «над» — дванадцять. Затискає з поспіхом книжечку в торбу, перевіщує знову торбу через плечі й радісно збігає східцями униз, щоб почати наново рахунок. В нього велике завдання — порахувати всі східці, аж до третього поверху, на якому мешкає.

* * *

Людина в пивниці усміхається. Іде за школярем, як за власною тінню, навіть висовує пальці на руках, якби і тепер потребувала пальців у допомогу, щоб порахувати, якби і тепер не могла здобутись на ту об'єктивну споглядальність, щоб оглядати власне дитинство.

...Та заскрипіла входовая брама і людина в підвалі перемінюється в слух. Кроки важкі, падають твердо — східець за східцем, а східці бетонні і відзвук голосний.

— Так, це він! Ті самі спокійні, рівномірні кроки — це його кроки, кроки мрійника з очима заглибленими в таке далеке майбутнє, що його чорні зіниці видаються лише крапкою з-поза шкелець окулярів (а метрика цих шкелець: мінус чотирнадцять діоптрій). Ті ж рівномірні і вперті кроки людини, яка живе з певністю про перемогу справедливості.

Людина в підвалі вслухається в ці кроки, мов у музику. Це анданте, але анданте віваче — коли йдеш і знаєш певно, що дійдеш до цілі. Під такий ритм кроків сам хочеш йти: ось ноги підгинаються в колінах і — здається — підносяться угору, а уста розхиляються широко, ніби хочуть співати пісню. Кроки стиха-

ють, відходять з кожним східцем, що двигас ідучого вгору, аж на третій поверх. Людина в підвалі йде за кроками, вона бачить, вона знає, що ось прихідець витре уважно підшви у підстілку, що під дверима, і потисне електричний дзвінок, що на одвірку, щоб відчинили двері — ...і ось він уже вдома.

Тепер він їстиме обід і, ковтаючи кожний кусень, думатиме, як загорнути дещо їжі, заховати її від жінок, що пораяться в кухні, і від сина, що бистрий і чуйний, як олень, і від доньки, і від другої доньки... просто заховати, відняти, украсти і віднести непомітно, не викликаючи підозріння, у підвал товаришеві.

* * *

Людина в підвалі очікує кроків — таких бажаних, таких очікуваних. І знову її думки заплутуються в довгій артерії сходів, губляться там, а очі бачать довгу, майже безконечну, гладку лінію полірованого поруччя, що — мов головна жила — прорізує артерію сходів. Важлива лінія поруччя.

...Ось перед очима, мов образ, вистрибує молода радість, лиш з грюкотом падають двері, і він вскакує на поруччя з розмахом і йде вниз по полірованій гладі, лиш на закрутах придержується долонею. Зісовується на тій частині штанів, що найбільше виставлена на небезпеку протертись, і свище, задерши голову, і радіє, якби весь світ належав йому. І раптом уся та пишність, що розпирає груди, зникає, хлопець поквално зіскакує з поруччя, стає малий і прим'ятий, мов змокле, побите щеня, і — опустивши очі додолу — мовчить. А перед очима лякеровані вершки чорних черевиків і гострі канти чорних штанів, а над головою твердий і владний голос батька:

— І скільки разів говорив я тобі, щоб не з'їжджав по поруччі! Хочеш скрутити карк?

Слово «карк» займає раптом усю просторинь малого мозку і хлопець певний, що важка рука батька спаде йому на карк. Несміло підносить голову, з підступною думкою: закрити саме карк, якому заповіджено небезпеку, і тоді його допитливі очі перехре-

щуються з батьковими очима. Але батькові очі — як завжди — добрі і ласкаві, мов далека глибінь. Навіть, якби батькова рука спала йому на карк, то це буде не удар, але легкий ляпас, щоб слова мали підтримку чину...

* * *

Раптом входові двері грюкають сильно і людина в підвалі повертається від картини спомину до темної дійсности. Надслухує:

— Неси туди!

— Ти говорив з ним?

— Не говорив і пощо! Це найкраще місце, близько торгової площі. Зрештою, до вечора не буде ні коробки і він — повернувшись із праці — довідається про все запізно, щоб протестувати. Буде добра випивка!

— Скрині внесем до нього?

— Зрозуміла річ! Батькові скажем, що це його «приділ»...

— Старайся по дев'ять, а буде важко — то за вісім і пів коробка. Якби купець, що бере «ан-гро», тоді по вісім, але чиста готівка зразу.

— Закуриш?

— Ні, не курю! Чим торгуєш, того не вживай! У цей воєнний час застосовую перелицьовану приповідку: чим воюєш, від того гинеш.

— Тут безпечно — тихо, як в монастирі.

— Це справді монастирський будинок, лише се-стер випхали з нього туди на подвір'я біля стаєн.

— Я піду! Шкода часу. Дай мені десять коробок покищо, ось так під плащ.

Людина в підвалі слухає і відчуває велику спрагу закурити. Так, бодай половину цигарки. Навіть поставляє здобутись на найбільше нахабство і просити товариша, коли він уже зійде з гори в підвал, про кілька цигарок... Якщо в нього аж дві скрині, напевно зможе запастиись бодай у коробку. Напевно дістане в дарунку, за послугу...

На сходах вже чути кроки високо, десь під самим

горищем і потім тиша. Людина в підвалі знає, що все поладжено. Обі скрині вже в кімнаті, напевно не залишили їх в коридорі. А, може, заховали у лазничці, прикривши білизною? Один із «купців» уже на торговій площі, походжає поважно між натовпом і ніби нехотя співає півголосом: «Цигарки, папіроски, цигаретки» — в тому самому законспірованому тоні, як другі співають: «Горілка, баюра», оковита, чиста», чи інші: «Цукор-сахарина-цукор», чи ще інші: «Шкіра, підшви, золі, шкіра».

Другий «купець» веде тепер укладну розмову з господарем, а рівночасно в думці обраховує, скільки доведеться втратити, коли весь товар не піде по детальній ціні дев'ять за коробку, лише по вісім, гуртом. Рахує, і слухає, і переживає.

Людина в підвалі теж переживає складність ситуації, яка звідкілясь сама насунулась і приневолмила людей включитись в неї. Як це звичайно буває в житті. Йдеш вулицею в повному спокою і раптом хтось когось образив, когось зачепило авто і вже тебе самий випадок втягає в нову ситуацію. Беруть тебе за свідка, ти пізнаєш усю справу, включаєшся у неї, живеш нею, якби це була твоя особиста справа. Людина в підвалі живе тепер справою цигарет і теж починає мимоволі в думці рахувати, який це буде прибуток із розпродажу двох скринь цигарет. У скрині п'ятдесят коробок, по дев'ять кожна — значить за дві скрині дев'ятсот. Гу-гу, майже тисячка. Як легко, за кілька годин, а може за годину — майже повна тисячка. Воєнний час, майже без грабунку і крадежі прибувають декому тисячі. А декому в одну хвилину пропадає все, дослівно все, разом із можливістю жити.

* * *

І тоді приходиться спогад, мов картина. Найкращий день, коли він із дипломом у руці, на посаді асистента, яка обіщувала дальшу кар'єру аж до титулу звичайного професора, дістав ще й жінку-красуню. Саме повертався чорною лімузиною з божниці, що тепер бовваніє купою румовищ тут недалеко на Старому

Ринку, мов перший жертвний вогонь в дані новим німецьким завойовникам, — і вийшов із цієї чорної лімузини сам у чорному, засовуючи глибше на чоло високий циліндер. Яка гордість скривалася в цій чорній одноманітності. Поруч нього його красуня, розкішна з усміхом в кутках кармінованих уст. Кругом весільні гості і в нього тоді паношилась одна думка: показатись. Він пишно держався, пишно йшов по червоному килимі, пишно дивився на весільну товпу. На ганку будинку Яд Харузім, куди простував весільний похід, з'явилися музиканти; засквиліла скрипка, за нею відозвались дрібно цимбали, далі захікав саксофон і розтягнув свій інструмент гармоніст. І тоді хтось із гостей гукнув: «На руки молоду, щоб шасливе оуло життя!» Це був виклик для нього і він його виконав з радістю, несучи свою вибрану, мов здобутий скарб, обережно і захоплено по кармазинових сходах. З кожним кроком цей дорогий тягар ставав тяжчий, дошкульніший, запирало віддих у грудях, але ціль, яку має людина, і бажання її досягнути — це запорука виконати недокональне. Правда, цей вичин здобув йому оплески весільної юрби, але не виправдав сподівання і повір'я. Дружина померла до року, а щастя залишилось хвилиною спомину, чарівною картиною, незабутнім малюнком, на якому головна постать він із любою дружиною на руках іде по кармазинових сходах у нове незнане, мов у казку.

* * *

Знову в підвал долітає розмова, хоч і притишена, і змиває з чорного екрану темні картини споминів.

— Скоро пішли!

— Скоро, бо з руки. Підійшов зразу якийсь фронт, узяв усі й заплатив повну ціну, як треба.

— Що ти думаєш про нього?

— Не знаю! Тут на цій площі я не знаю нікого і мене ніхто не знає.

— Це гірше. Тут є «своя пака» і вони не люблять нового «краєвиду».

— Е, ні! Це був свій хлоп. Підійшов і зразу:

«Димача маєш?»

«Маю!»

«А вогонь?»

«І вогонь. Може ще писка тобі позичити, щоб міг закурити?»

Засміялись, порозумілись, готівка заінкасована і кінець.

— Не йшов ніхто за тобою?

— Фактично, то той фронт ішов слідом за мною, але це напевно йому було по дорозі.

— Обережність не шкодить. Тепер піду я. Ти йшов попри Марію Сніжну. Добре, я зійду до Миколая, а звідтам на Полтвяну.

— Ага, гроші встроми за одвірок, або краще між вікнами на останньому поверсі. Щось нюхом чую якусь неприємність. Та — пішов!

* * *

Людина в підвалі переживає своє положення. Чому саме сюди попався? Яка чудернацька випадковість. Чому тим випадковим купцям саме сюди пройшов шлях у їх новій кар'єрі. Та життя багате випадками і найважніше випадок вирішує про життя в момент випадку і навіть далі. Пригадується жарка соняшною спекою днина, коли вперше зустрів свого теперішнього захисника. Він з'явився у нього в кабінеті з кількома іншими делегатами у представництві від профспілкового руху з благородною пропозицією виступити на зборах з доповіддю. Та ще й яка тема: Ромен Роллан. Він згодився, хоч зразу зрозумів усю закулісову ситуацію з цією доповіддю. «Товариш» так і сказав йому відкрито:

— Це для добра демократії в боротьбі із силами фашизму, для підсилення людського фронту.

«Людський фронт — це політика, яка його не обходила, але тема «Ромен Роллан» — це його спеціальність.

Пам'ятає переповнену до останнього місця залу Ремісничої Палати. «Як робітництво зацікавлене справами культури» — думав він тоді, і не знав, що це

спеціально zorganizований мітинг для політичної пропаганди. І це перша його нагода говорити до такої великої аудиторії. Він говорив перший, як фахівець, про автора «Жана Хрестофа». Потім була промова українською мовою і врешті ще одна промова в польській мові, але вже політична мова, в якій ні слова не було ні про Ромена Роллана, ні про літературу, а лише критика уряду і заохота до революції. І саме тоді найкраще почала реагувати зала. Хтось вигукнув: «Хай живе народний фронт» і вже всі гуділи цей вигук. Хтось почав непевно: «Геть з урядом» і зала підхопила і цей вигук. Тоді й почалось. Він не пригадує, яким чином на залі з'явилась поліція, але знає, що треба було втікати. Випадок упхнув його в ситуацію і він мусів її пережити, що більше, включився в неї, став співвинним.

Він пригадує, що — зустрівши вчора «товариша» — зразу вичув у нього повне зрозуміння. Лише натяк на те, що йому небезпечно від німців, здобув відрху у «товариша». «Товариш» так і сказав:

— Ми вам не забудемо Ромена Роллана. Ви з нами і ми вам допоможемо.

Так, життя упхнуло його в нову ситуацію. Він мусів видатись усім одною із відповідальних осіб, бо виголошував промову.

Один із молодих людей підступив до нього і півголосом сказав:

— Туди!

І він біг за тим молодцем по темних сходах. Сходи були залізні, кручені, безконечні. Він біг, зашпортовуючись, слідом за молодим незнайомим, якого випадок подарував йому, як співдруга, співвинного. Відсували разом якусь шафу, потім стояли за тією шафою, притиснувшись до стіни, і надслухували мовчки. Кожний відзвук на сходах викликав страх перед небезпечкою. Він тоді вперше почував себе винним, в чомусь винним, чомусь не в порядку із своїм звичайним способом життя, із своїм переконанням. Надслухував і чув, як товчється серце, сподіючись кожної хвилини поліціанта, який витягне його із сховища з-за ша-

фи і повезе в тюрму. Він тоді навіть відчув ненависть до цього молодого компаньйона, просто прийшла думка кинутись на нього, задушити і — обтерши руки — вийти на ясний світ, на свій правдивий шлях. Але життєвий шлях людини — це теж випадок і він це знав. Вийдеш із брами і — коли підеш направо, знайдеш щастя, а — коли підеш наліво, знайдеш зло. Два кінці, два виходи: один у ясність, мов вічний день, другий у темін, мов небуття. Але, як же ж знати, кудю твою правдивий шлях. Як же ж передбачити, коли на твому рівному шляху зарисовується прогалина, в яку сам впадеш безповоротно, як одна окреслена форма життя.

* * *

І сталось. Вхідова брама загуркотіла, затупцювали кроки, нервозні, скорі, мов удари раптового дощу; ці кроки метушилися, якби шукали виходу, раптом пристанули і була тиша, мов порожнеча.

— Це тут?

— Так, тут. Бачив, як звідтіль ішов.

— Але де?

— Напевно на горі. Тут в долині ніхто не живе. Будинок зайняли були «совети» і тут мешкали, але тепер порожньо: вивтікали.

— Ходім!

— Стань на вхідовій брамі, щоб ніхто не вийшов, і не прийшов. Ми підєм вгору!

Тепер кроки перемінились у шуркітливий шум, який підносився сходами угору, щораз вище, щораз вище.

Людина в підвалі розуміє — це небезпека. Перший її відрух: вийти, втікати! Але двері пивниці замкнені з-зовні на колодку і ключа в ній нема. Чому не подумав, щоб дістати ключ від пивниці? Можна було всього сподіватися. Можна було передбачити, що — як у житті — прийде хвилина, коли варто з найбезпечнішої криївки вийти на світ, коли простір забезпечує більше, ніж найкраще сховище. Людина в підвалі висуває руку крізь шпару, що між окремими дошками пивничних дверей, і пальцями пробує розтулити ко-

лодку. Але вона міцно держить. Значить, пропало. Якщо буде загальний обшук дому, викриють.

Але навіщо загальний обшук дому? Це ж звичайний випадок, епізод. Та й справа звичайна і проста. Поліцаї легко викриють обидві скрині цигарет, сконфіскують їх, можуть ще при нагоді винести радіоапарат, бо він тепер у ціні, притримують обох «купців» для окупу і на тім закінчене їх діло. Задовільна добич!

І людина в підвалі заспокоюється, навіть присідає на колодці, що служить для колення дров. Якби лише цигарка. Ось чого... Дивне життя! В домі аж дві скрині цигарок, здається, лише рукою досягти, а тут сидиш спрагнений маленького недокурка. Дивне життя! Світ такий широкий, хоч гуляй, а людина завжди примушена замкнутись тісними стінами самоти, від першого поруху ембріону до тихого спочинку в домовині.

Коби лише «товариш» захопив кілька цигарок. Чи подумає він про це — ідеаліст і мрійник? Може, одначе, самі поліцисти будуть великодушні і залишать господарям бодай коробку? Це свої люди. Вони лише на службі, щоб легше було їм продиратись життям у цей важкий час.

В домі, у його головній артерії, повна тиша. Той, що остався пильнувати брами, напевно стоїть на зовні. Не чути ні звуку, ні шереху. Ті на горі — напевно трусять помешкання. А, може, мирно розмовляють, шукаючи спільної мови. А, може, попали на що?

Знову кроки. Сходи — це життя, це постійні піднімання і сходження, коли людина підноситься з надією і знову падає під тягарем, що їй накинено.

Тепер ці кроки повільні, упорядковані, уважні. Їх багато. Людина в підвалі і не пробує рахувати. Одні пристають, інші стукотять монотонно, то раптом упаде котрийсь із кроків важче, ніби не попав на вимірний інтуїтивною увагою східець.

Значить, все гаразд. Тим разом знову випадок, один із тих випадків, які постійно перехрещують людське життя. Якби лише скоріше вийшли ці непрошені гості. Якась незрозуміла плутанина. Такий затиш-

ний, у кутку під Замковою горою затиснений будинок, немов якийсь забутий упорядкований затишок старосвітських сумирних людей і стільки тут непередбачених небезпек.

Кроки стають щораз голосніші, наближаються, ось уже всі тупцюють у сінях, це напевно під тягарем, несуть скрині, бо деякі пристають, підсовують підосви по бетонній долівці. Людина в підвалі слухає це статто кроків, з тою увагою, з якою терпиш агармонійні звуки музики, вижидаючи ясної мелодії, мов ласки.

І знову тиша. Вся ця бурхлива арія вилетіла за входову браму, звільняючи тихий обшир сходової артерії від небажаного епізоду. І людина в підвалі ще більше настожжена, з більшою увагою виловлює народження кожного шереху.

Чому ж він не приходить? Чи ще якась загроза? Напевно сидить при вікні на третьому поверсі будинку, звідкіль далекий вид на Старий Ринок, а далі на Жовківську і на місто, і виловлює кожну тінь небезпеки, і підозріває у кожному прохожому поліційного службовця, якого ціль цей тихий будинок, ця сходова артерія, що веде в одну сторону в ясну височину, а в другу у тривожну темінь, як само життя.

* * *

І людина у підвалі бачить знову сходи. Справді — це лише фрагмент сходів, стилізована декорація. Де це були такі сходи? Ах, так! У фільмі. Яка назва цього фільму? Напевно якась блаженська історія, просто фантазія. Але картина із сходами глибоко закарбована на екрані мозку. Сходи — це неначе закінчення, розв'язка. Людина натрудилась на цьому земному світі, пережила всі приємності і прикрості, виминула всі випадки й удари і в нагороду за ці труди відкритий для неї шлях у рай — по сходах. Як же захоплено підноситься ця змучена життям людина по цих виступнях, що ведуть угору, з якою надією іде туди, де нічого реального, лиш надія. Та ці сходи лише фрагмент, вічний фрагмент, хоч як скоро підноситься по них людина, а перед нею завжди ще та сама відстань, та сама

надія, що злітає з цими уявними сходами, мов поривання.

* * *

Слова розмови тут же над підвалом, на першому виступі сходової артерії падають гостро, мов удари:

— Хай він негайно вийде звідтам!

Мовчанка, а потім:

— Про що ти, сину?

— Ти добре знаєш, батьку!

— Але ж...

— Ніяке але. Треба мати трохи сумління для себе, для своєї рідні.

— Само сумління диктує інакше. Треба мати трохи серця...

— Серця! В цій матеріалістичній дійсності говорити про серце. Ти знаєш, яка небезпека за переховування жидів?

— А все ж важко так безвільно видати їх на поталу.

— Це правда, але не наша в цьому сила. Наших людей просто поголовно стягали з постелі й ніхто і пальцем не кивнув. Подумай, скільки невинних наших діячів культури вислали за ніщо в Сибір, щоб позбутись, і ніодин жид і не писнув протесту, хоч вони були на верхів'ях влади.

— При чому тут він?

— Не важно. Мені йде про себе, про нас.

— Егоїзм.

— Так і є. Війна — це не культурна забавка, це відродження дикуну в людині. І тому людина повертається до першого примітивного інстинкту: заховати себе. Це і моя перша ціль. Не вимагай від мене гуманізму, тоді, як у тебе нема того гуманізму до себе самого, для рідні. Вони завжди їли наш український хліб, а стояли по стороні ворога, який би він не був. Це лише випадок, що ворог тепер теж проти них.

— Хай лише буде до завтра. Завтра виясниться...

— Ні, ані хвилини! Кожна хвилина — нова загроза. Цих загроз доволі багато, щоб ще самому їх викликати.

— Ніхто не знатиме...

— Я сам розкрию. То ж вибирай! Хай до пів години не буде по ньому і сліду.

Різкі кроки, виклачуючи по бетонних виступнях, піднесли угору.

Була тиша на місці, де впали ці слова, важкі слова. Вони придавили всю сходову артерію, яка своїм тягарем притиснула ще глибше підвал. Людина в підвалі відчула брак повітря для віддиху і велику самоту. Це та самота, коли стоїш у великій юрбі, яка переважається попри тебе, шумить, гуде, дивиться на тебе ласкавими й байдужими, добрими і запитливими очима, поштовхує тебе і навіть відрухово кидає в твій бік вивчену фразу вибачення, — а ти стоїш і чуєш, що падаєш кудись у провалля, у несвідомість і хочеш кричати «рятуйте», шукаєш чиеїсь помічної руки, але її нема, ніхто тебе не чує і не розуміє — ти вповні самотній і так мусить бути. Це та хвилина, коли знаєш, що все не має вартости, що ніхто нічого не значить, коли стоїш лише ти сам і велике невідоме. І людина в підвалі намагається схилитись до залізного кованиго кільця, піднести важке віко і вишпортати з кривілки кусень чорного металю, що його хтось інший в інших обставинах кинув туди, мов непотрібний відпадок. Раптом видається, що людина сама може покінчити з цією непевністю, дарувати сама собі спокій, що визначений на тому другому кінці життєвих сходів.

Але ще буде багато нагод умерти, за цією нагодою не треба спеціально шукати. А так хочеться жити, саме тоді, коли так мало шансів зберегти життя. Наперекір усім кривдам і всім ударам — не піддатись, а жити.

Людина в підвалі відчуває раптом приплив рішучости. Рішучість у неї така сильна, що вона готова повалити двері, і вийти із цієї темноти. Нехай буде найгірше, щоб лише не залишатись у цій темній безвихідній дірі.

«Чому ж він не йде? Які важкі думи придавили його на першому закруті сходової артерії? Чи в нього

не вистачає відваги, щоб сказати правду, яка вже відома?»

Людина в підвалі хоче крикнути і тоді чує важкі і повільні вистуки нерівної ходи. Кроки щораз важчі і щораз повільніші. Вже заскрипів ключ у замку, зазвеніла колодка, опавши на кільці по одвірку, і відкрились двері.

Одна перед одною стояли дві постаті — темні і мовчазні, і правиця в темноті шукала правицю. Потиск долонь був кріпкий і довгий. Та людина з підвалу раптом витягнула свою долоню з обіймів долоні товариша, завагалась, а тоді скорим кроком, підбігаючи, проскочила східцями на поверхню, а звідтам у входову браму і на вулицю.

Вулиця стояла у присмерку, спокійна, заслонена з боків сірими брилами домів, мов греблею. Чорні брами були закриті і мовчазні. На сірий брук повільно, мов підбитий дорогою мандрівник, присідав вечір. А на закруті заворушилось від кроків, влетів, мов раптовий вітер, пошум шепітливої розмови, і показалась колона людських істот. Чоловіки і жінки, всі у сірих лахманах, похнюплені і згорблені, хоч ще жваві шепітливою розмовою. У всіх на раменах біла пов'язка із шестикутною зіркою. Це поверталась група жидів із цілоденної роботи у гетто. Переможець зумів не лише змуштрувати весь свій нарід, але і тих невірників, призначених згинутися, зумів втиснути у чвірки і ряди і поставив коло них власних міліціонерів із дерев'яними палицями, як ознакою, що лише палиця вирішує в цей час про право, справедливість і само життя.

Людина з підвалу вже не прислухалась думкам, для яких даровано людині мозок, як ознаку її індивідуальної самобутності. Вона, як звірина, що почула своє стадо, прискорила кроку і прилучилась до цієї колони новітніх каторжників, увійшовши в одну із чвірок, мов у призначення.

1957.

СПОВІДЬ ОТЦЯ СОКРАТА

Отець Сократ відправив у храмі раніше, ніж звичайно. Він поспішно переодягнувся і, застібаючи реверенду на ходу, скорим кроком вийшов із захристії на подвір'я. Постать у чорному виплигнула саме з темної глибини відхиленої готичної брами, схиливши голову, неначе ховаючи очі від соняшного світла, що золотим криком наскочило на неї.

— Хай буде хвала Христові!

— Добридень!

— Дивлюсь на вас кожного дня і мушу визнати, що ваша особа мене інтригує. Чи ми не знайомі?

— Думаю, що ні. Я недавно тут, у вашому місті. Та й сумніваюся, чи могли ми зустрічатись давніше.

— Ви поспішаєте? Дозвольте, що я вас проведу. Погода сьогодні прегарна, просто вимріяний час для прогулянки. Ще до того спускатись звідсіль, із гірки униз, у місто — сама розкіш.

— За цю розкіш треба буде вам заплатити.

— Як ви це розумієте?

— Опісля мусітимете підніматись на гірку, а це вже не так легко і не так приємно...

— Буде нагода для медитації. Автім прохід із вами вартий цієї заплати.

— Дякую за комплімент, та чи не завчасний він? Дякую теж вам за товариство. На мене тут ждуть. Допобачення!

— До-по-ба-чен-ня...

Жінка у чорному приспішила ходу і зникла за закутою вулиці.

—**—

...Ступаючи обережно по камінних плитах алеї, отець Сократ волів спомини, ніж медитації. Як це давно вже було, коли він уперше йшов цією каштановою

алеєю, втікаючи від гамору міста на гору, до висот, де гострими шпилями проколював блакить величавий храм. Тоді був ранок і сонце, та тоді був ранок і сонце також і в серці. Тоді він не йшов, а підіймався, одушелений, щораз вище, щораз вище, здавалося, до тієї височини, що є остаточним досягненням людського життя. Ще хлопчиною, стоячи у церкві на східцях біля єпископського трону, він мріяв про священство, як про життєву кар'єру. А коли нікого не було в храмі і він залишався сам-на-сам із Богом, що усміхався до нього з яскравої ікони над головним престолом, він просив:

— Боже, допоможи мені у цьому!

І добрий був для нього цей опікун з ласкавими очима: узяв його ніжно за руку і повів за собою. За цією батьківською рукою він пройшов крізь нудотні залі бурс, крізь темні коридори семінарії, крізь заулки сумнівів і недовір'я, ця добра наука вивела його із темного міста на ясний шлях тієї каштанової алеї — того пам'ятного соняшного ранку, коли він уперше виходив на цю гору, щоб почати нове життя — ясне, як цей золочений сонцем храм. Світ добрий і справедливий... Це правда: життя людське повне терпіння і поневірян, але за терпіння приходить нагорода. Треба лише дати себе повести цій батьківській руці. Тоді все просте і нескладне; щоденне животіння — це лише підготовка, заправа. Справжнє життя — на тій горі, що шпилями веж торкається самої синяви небес.

—**—

— Важко до вас дібратись, громадянине Ясенський. Ваш костьол на горі, мов справжній замок і його треба здобувати штурмом.

— Правильно, пане Борейша! Костьол — це фортеця, незрушима і нездобута. Ледве чи і штурм тут допоможе...

— Сумніваєтесь?

— Не сумніваюсь, я певний того...

— Безпідставна ця ваша певність. Ось вам факт: я тут, значить штурм удався. Ще й дістану від вас добру закордонну цигарку. Чи ж не так?

СПОВІДЬ ОТЦЯ СОКРАТА

Отець Сократ відправив у храмі раніше, ніж звичайно. Він поспішно переодягнувся і, застібаючи реверенду на ходу, скорим кроком вийшов із захристії на подвір'я. Постаць у чорному виплигнула саме з темної глибини відхиленої готичної брами, схиливши голову, неначе ховаючи очі від соняшного світла, що золотим криком наскочило на неї.

— Хай буде хвала Христові!

— Добридень!

— Дивлюсь на вас кожного дня і мушу визнати, що ваша особа мене інтригує. Чи ми не знайомі?

— Думаю, що ні. Я недавно тут, у вашому місті. Та й сумніваюся, чи могли ми зустрічатись давніше.

— Ви поспішаєте? Дозвольте, що я вас проведу. Погода сьогодні прегарна, просто вимріяний час для прогулянки. Ще до того спускатись звідсіль, із гірки униз, у місто — сама розкіш.

— За цю розкіш треба буде вам заплатити.

— Як ви це розумієте?

— Опісля муситимете підніматись на гірку, а це вже не так легко і не так приємно...

— Буде нагода для медитації. Автім прохід із вами вартий цієї заплати.

— Дякую за комплімент, та чи не завчасний він? Дякую теж вам за товариство. На мене тут ждуть. Допобачення!

— До-по-ба-чен-ня...

Жінка у чорному прискіпила ходу і зникла за закутом вулиці.

—**—

...Ступаючи обережно по камінних плитах алеї, отець Сократ волів спомини, ніж медитації. Як це давно вже було, коли він уперше йшов цією каштановою

алеєю, втікаючи від гамору міста на гору, до висот, де гострими шпильями проколював блакить величавий храм. Тоді був ранок і сонце, та тоді був ранок і сонце також і в серці. Тоді він не йшов, а підіймався, одушевлений, щораз вище, щораз вище, здавалося, до тієї височини, що є остаточним досягненням людського життя. Ще хлопчиною, стоячи у церкві на східцях біля єпископського трону, він мріяв про священство, як про життєву кар'єру. А коли нікого не було в храмі і він залишався сам-на-сам із Богом, що усміхався до нього з яскравої ікони над головним престолом, він просив:

— Боже, допоможи мені у цьому!

І добрий був для нього цей опікун з ласкавими очима: узяв його ніжно за руку і повів за собою. За цією батьківською рукою він пройшов крізь нудотні залі бурс, крізь темні коридори семінарії, крізь заулки сумнівів і недовір'я, ця добра наука вивела його із темного міста на ясний шлях тієї каштанової алеї — того пам'ятного соняшного ранку, коли він уперше виходив на цю гору, щоб почати нове життя — ясне, як цей золочений сонцем храм. Світ добрий і справедливий... Це правда: життя людське повне терпіння і поневірянь, але за терпіння приходить нагорода. Треба лише дати себе повести цій батьківській руці. Тоді все просте і нескладне; щоденне животіння — це лише підготовка, справа. Справжнє життя — на тій горі, що шпильями веж торкається самої синяви небес.

—**—

— Важко до вас дібратись, громадянине Ясенський. Ваш костюл на горі, мов справжній замок і його треба здобувати штурмом.

— Правильно, пане Борейша! Костюл — це фортеця, незрушима і нездобута. Ледве чи і штурм тут допоможе...

— Сумніваєтесь?

— Не сумніваюсь, я певний того...

— Безпідставна ця ваша певність. Ось вам факт: я тут, значить штурм удався. Ще й дістану від вас добру закордонну цигарку. Чи ж не так?

Партійний секретар Борейша розсівся у шкіряному фотелі, заклавши ногу на ногу і пускав цигаретний димок по кімнаті.

— У вас якась справа, товаришу Борейша, чи ви лише на відвідини до мене?

— Справа, зрозуміла річ, що справа. Я здобув фортецю, то ж належить мені окуп. Хіба не думаете, що однією цигаркою окупились...

— Ви добре знаєте, що мені нічим тепер окупитись. Не даром приповідають: бідний, як костюльна миша...

— Нарікаєте? Що?.. Не можна, громадянине Ясенський, не можна. Довідається єпископ і тоді щойно вичитає вам «патер-ностер» на вічну тему: терпен — спасен. Це не те, що у нас: невдоволений, тоді...

— Революція!

— Не треба йти аж так далеко. Я думаю про вас. Невдоволені ви з вашої професії, то чому тримаєтесь її. Покиньте свою професію, ходіть до нас. У нас на брак фінансів нарікати не будете.

— Ви жартуете?

— Ні! Я жартував, але тепер говорю серйозно. В мене для вас пропозиція. Покищо пропозиція. В соціалістичному суспільстві немає місця для непотребів. Прийде час і змобілізуємо всіх ксьондзів, і приділимо їм працю. Соціалізм не терпить дармоїдів, та й не видати тих добровольців, що бажали би йти із вами на прощу у рай. То ж і вам робити нічого. Спасати душі і немодно і непоплатно...

— Це вам так видається. Ви не вірите і тому...

— Пождіть, пождіть! Що це значить: ви не вірите. Навпаки, я саме той, хто вірить. Я вірю в рай на землі. Бачу, що ви хочете дискутувати. Добре, буде дискусія! Та не сьогодні; в мене мало часу. Я прийду на дискусію іншим разом. Обов'язково прийду!

Виходив із кімнати і вже у дверях кинув:

— Чи ви знайомі зі Сланською?

— Не знаю такої особи.

— Не знаєте? Та ж це єдина тепер ваша вірна ду-

шечка і ви її не знаєте. Скільки у вас ще цих душечок, що ви розгубилися в рахунку?

— Я справді не знаю, про кого ви...

— Ця жінка у чорному.

— Сланська? — кажете. Вперше чую її прізвище. Ні, я не знаю її. Бачу її часто в костюлі. Це все! А хто ж вона така?

— Нічого, нічого. Я так із цікавості розпитую. Та й нам треба знати про кожного, чи ж не так? А до дискусії підготовляйтесь, я напевно прийду. Читайте Маркса! Я вашу Біблію вже почав читати. Бувайте!

—**—

— Чи це ксьондз інфулат? — голос у телефоні був стишений і стриманий.

— Так, це я! Хто говорить?

— Парафіянка!

— Котра? Як ви називаєтесь?

— Краще не казати. Часи тепер непевні. Стіни вуха мають. А я говорю у слухальце і не знаю, скільки цих вух на довгій лінії телефонного сполучення.

— Що у вас за справа?

— Я хотіла б вас перестерегти. Ви мусите бути обережні...

— Не розумію. На що ви натякаєте? Я живу льояльно...

— Бережіться жінок, отче!

— Жінок?

— Так, жінок! Не даром говорять: де дідько не може, там пішла жінку.

— Це давня приповідка. Чи ви маєте когось на увазі?

— Так! — голос зовсім стишився: — Ця жінка у чорному...

— Що ви знаєте про неї?

— Це небезпечна особа, партійна. Вона спеціально вишколена і напевне хоче викликати якусь інтригу. Оминайте її!

— Я все таки нічого не розумію. Чи ви маєте якісь підозріння, знаєте про щось конкретно.

— Підозріння?.. Комуністка не даром ходить у костьол. Будьте обережні, отче! Будьте обережні...

—**—

Кабінет секретаря Борейші приміщувався у лівому крилі старого губернаторського будинку, що пізніше звався воеводським, а тепер просто партійним. Над входовою брамою стояв різьблений у камені орел з потужними пазурами, що спирались на вистаючий фриз. Змінялась голова у цього орла: спершу прикрашувала її гостроверха корона, згодом до цієї корони додали хрест, аж вкінці новий режим наказав стесати корону й орел був тепер без корони та й без тієї частини голови, що її прикрашувала корона. Залишились незмінно тугі ноги з пазурами, як символ сили і влади.

Отцеві Сократові нераз доводилось побувати у цьому домі під знаком орлиних пазурів. Завжди, коли-небудь він тут був — чи за урядування губернатора, чи воеводи, чи іншого представника влади — він вивозив звідтіля рішення, що визначувало його дальшу долю. Так і тепер — замість чекати на небезпеку у своїй твердині, на Ясній горі — отець Сократ вибрав стратегічний випадок: заглянути небезпеці в очі.

Борейша ходив по квітчастому килимі, серед червоних плюшевих фотелів, увічливий і балакучий.

— Го-го-го! Не я до вас, а ви до мене поспішаєте на дискусію. Ну, що? Прочитали Маркса?

— Маркса не читав та й сумніваюсь, чи й ті, що називають себе марксистами, читають його твори. Це теорія, а я в теорії слабкий.

— Ви помиляєтесь, або теж свідомо крутите. По-перше: теорія — це ваша спеціальність, професійна спеціальність. Скажіть, яка практична вартість вашої релігії? По-друге: Маркс — це не теоретик, а практичний провідник пролетаріату. Ось ви обіцяєте людям щастя після смерті. Значить, що? Теорія! Ілюзія! А Маркс показує шлях до раю тут на землі, веде до щастя живих людей — ось вам і практика. Ми не пропонуємо людям щастя десь на неіснуючому другому світі, але організуємо боротьбу за щастя тут на землі.

— Це дуже гарно сказано, але це теж теорія. Про яке щастя ви говорите? Щастя для кого?

— Якто, для кого? Для всіх, для мас...

— А чи не думаєте, що для того, щоб маси могли бути щасливі, щаслива мусить бути окрема людина. Маса — це збір одиниць і щастя мас у щасті одиниць.

— У вас нема солідарности з пролетаріатом. Ви по другій стороні барикади.

— Ні! Навпаки! Ось я прийшов тут, на цю сторону...

— Невже? Невже? Вітаємо! Нам потрібно людей. Для побудови соціалізму потрібно рук, рук та й умів.

— Ви давніше згадували про вчителювання. Я міг би вчити.

— Релігії?

— Ні, не релігії. З мене непоганим математик. Можу вчити математики.

— Математика — гарна річ, позиточна й потрібна. Це добре. Та в нас учитель — виховник молоді; школа — це кузня нових характерів; наша наука — це підготовка кадрів для побудови соціалізму. Здібні ви стати таким учителем?

— Я сказав, що з мене непоганим математик...

— Я вас розумію. Я навіть вірю у ваші кваліфікації. Вміли ви вірно служити своїм святостям, зумієте теж послужити народові. Вам треба лише віднайти зв'язок з народом. Віддайте себе народові і віднайдете ціль життя, зрозумієте, що люди потребують вас, як ви теж потребуєте людей...

—**—

Самота — це основна проблема людського життя. Що з того, що маємо масову комунікацію? Що з того, що технологічні винаходи зменшили віддаль, скоротили час, переіменили мешканців тієї землі у масове суспільство? Що з того, що можемо чути голос із другої частини землі, можемо безпосередньо комунікуватися з іншими континентами, можемо бачити і чути тисячі людей і тисячі людей можуть бачити і чути нас? Людина і далі є самотня, самотужки завойовує своє місце

під сонцем, кожна для себе, кожна зокрема. Людина по своїй природі не любить других людей, заздрість затрує їй життя, вона в дійсності боїться других людей.

Отець Сократ у глибокому пригніченні. Кому він потрібний? Де поділись ті ясні мрії, що колись вели його вгору, у божественний храм життя. Де ті радісні неділі, що виповняли старовинні мури співами, в яких промовляла ця основна туга людської душі — туга за щастям?

Вода у ванні стала холодна, по тілі розійшлись дрижаки. Отець Сократ очунявся і вийшов з води.

Ось так воно. Купіль, мов містерія. Вода змиває із людини весь пил, що ним вкривається людина, йдучи брудними заулками життя. Вода очищує теж людину, відсвіжує її для дальшої мандрівки. І вода теж змиває із людини все те багатство, що їй приносить життєвий досвід, здирає з людини всі ті чеснотливі прикраси, мов красиву одягу, щоб випустити її обчімхану, обдерту — нагу пустити на посміх.

Отець Сократ стояв перед дзеркалом і дивився на свою відбитку у ньому: поморщене чоло, опухлий ніс, вистаючі вуха, вищерблена щока, обвислі рамена, видуте черево, скривлені ноги — справжня карикатура людини. І в такій подобі має бути той покликаний, той достойний, той вибраний, кому призначено вести людей до ідеалу? Ні, це помилка. Провідником треба вродитись. Шлях до добра і краси може показати той, хто сам красен. Лише одухотворені ідеєю одиниці здібні вести. Іншим місце там, у людській масі, що криком заглушує страх перед відповідальністю, перед самотою, перед смертю.

—**—

Мітинг відбувався на спортовому стадіоні, на передмісті — там, де йшли будівельні роботи над спорудженням автостради. Отець Сократ — у широких синіх штанах, білий ковнір сорочки вилонений на робочу блюзу — вміщався в юрбу робітників і присів разом із ними на насипі. Перед ним людські голови,

гисячі людських голів — одна біля одної, видавалось, що це вибрукований кругляками майдан, а над ним велетенський чорний мегафон. Мегафон передавав музику і під ритм тієї музики рівномірно рухалась пліщца голів; потім мегафон почав передавати заклички і на кожний заклик товпа відповідала окликом, немов луною; немов ті заклички мегафону відбивались від рівного бруку голів. Мегафон тут найважливіший. Це неначе чудодій-чаклун у чорному, що помахом чарівної палички присмирював, чи теж піднімав юрбу. Роля цього мегафону — це роля цементу при будові шляху, що споює окремі кістки в суцільну вирівняну площу дороги.

— Соціалізм — кричав голос у мегафоні — це постійне зростання, шлях до щастя на цій нашій землі. Ми йдемо в соціалізм, як у країну щасливого майбуття...

— Говорить, як із амбони, — докинув голос з-під кашкета недалеко від отця Сократа і дехто усміхнувся.

— Лише спільними, дружніми зусиллями, спільною, дружньою працею дійдемо до того щастя! — кричав чорний мегафон.

— Скорше у могилу, ніж до того щастя, — додав голос з-під кашкета.

— Поклянися, товариші, що до наступного року наша автострада буде збудована, що промостимо ту важливу комунікаційну артерію, яка злучить нас із нашою столицею і відкриє нам шлях у світле майбутнє.

— Просто у рай, — голос з-під кашкета.

— Пссст! — заїнтонував хтось з-поза плечей отця Сократа.

Кашкет звернувся дашком у ту сторону:

— Тобі спішно? Давай вперед! Та чи дійдеш босаком до цього раю, бо в раю вже черевиків не потрібно.

В мегафоні вдарила оркестра. Грали маршову пісню. Майдан голів заворушився, підвівся, над ним піднялись затиснуті п'ястуки, залунав потужний спів, що луною відповідав чорному мегафонові. Здавалось, що ця потворна чорна машина диктує, як цій масі вестись, куди йти, що робити. Немає місця для самотійного

ходу; або йдеш за цим владним голосом мегафону у гущі однозвучної і кроком і співом людської маси, або ця людська маса розтопче тебе, мегафонний клекіт заглушить твій осамітнений крик відчаю. Отець Сократ дивився услід постаті в кашкеті, бачив у цій постаті людину — таку, як він самий, що хоче висловити власну думку, що шукає власного голосу. Він проводив очима цю постать у кашкеті, але не чув уже її підшептів, які придавив мегафон.

—**—

Під входовими дверима лежав лист — квадратик білої конверти із запискою. Отець Сократ підняв цю знахідку, як заповідження тієї вимріяної довгими самотніми вечорами вістки, що ставить пересторогу і несе порятунок перед упадком.

В листі було лаконічне повідомлення:

«Я бажала би побачитись із Вами. Чи не могли б Ви прийти о сьомій на Площу Визволення». І зрозумілий адресатові підпис: І. С.

Отець Сократ читав ці заокруглені рядки знов і знов, приглядався кожному слову, кожній букві, доповняв підшептами і сподіваннями незаписані місця і відчував, як благодайна теплота виповняла його груди. Почав підсвистувати у такт помахів квача із милом по обличчі, підсвистував, голючись. Віднайшов сорочку із твердими маншетами для золотих спинок, витягнув тонкі чорні штани із тієї закордонної вовни, що її до війни можна було купити у люксових крамницях, вийняв із скритки в коридорі чорні ляковані чевіки.

Ішов бадьорий туди, де в долині гомоніло розсіпаніми світлами і голосами місто, під акомпаніємент трамвайних дзвінків і автомобільних трубок, немов весела каруселя. Зорі, мов золоті коралі, посипались по гладкому паркеті неба і — здавалось — і вони, спадаючи із величнього п'єдесталу блакиті, котились з дзвінком сміхом у гамірне місто.

— Я вже давно вас не бачила і заскучала за вами.

Боялась, що ви захворіли... Та ні! Недавно зустрічала я вас на мітингу. Чи не зайшли у вас якісь зміни?

Сланська, як звичайно, була в чорному вбранні, в неї відкрита голова, що гордо трималась під рівними хвилями каштанового волосся.

— І зайшли до мене деякі зміни і вийшли деякі від мене. Це так для афоризму. А просто сказавши: намагаюся гуманізуватись.

— Дуже похвально! Гуманізм — це найвища ідеал людства...

— Здається, що ви мене зрозуміли не так, як треба. Я не намагаюся гуманізуватись угору, але навпаки: гуманізуюсь в долину. Просто, хочу стати людиною.

— Людина — це надто широке поняття.

— В мене думка проста. Я хочу жити. Я намагаюся впевнити себе в переконанні, що жити — це значить погодитись, що людина не має ніякої місії на землі, що вона прийшла на світ випадково і її завдання — знайти вдоволення.

— Ви думаете поважно? Чи, може, покпиваєте собі. Мені відомо, що гуманізм ішов завжди в напрямі до підвищення вартостей людини. Русії людства — це інтелектуали і вони заявлялись за перевагою інтелекту в людині. Розум підніс людину на висоту божества і дав їй владу над природою.

— Це правда! Я згідний із вами. Але в той сам час мушу завважити, що ця похвала інтелектові вбила людину, дегуманізувала людину. Біологічне існування — це справжнє життя людини, людини інстинкту, справжньої живої людини, в якій розум слабкий і недосконалий, просто німецький.

Із південної частини міста долітали звуки джазової музики і змішувались із запахом акацій.

— Це людину лише так виховали, вмовили в неї, що життя мусить мати якесь глибше значення, мусить мати якесь вище приречення. Під цим натиском, ми забуваємо, що досить того, що живемо. Бути живим і свідомим життя — це самий у собі прегарний і чудесний досвід.

— Віра у вище значення людського життя дає лю-

дині більше ентузіазму і захоплення. Я вірю, що людині треба виправдати свій побут на цій землі.

— Ви релігійна...

— Ні! Навпаки, я нерелігійна. Я майже нічого не знаю про релігію, і про релігійність. Гуманізм — це моя релігія і я вірю в гуманізм. Моя віра — це постійний поступ людини, ідейної людини, що піднімається угору і шукає виправдання свого існування на землі.

— Ви релігійні у своєму ідеалізмі.

— І не в ідеалізмі. Я матеріялістка.

— Тоді ви забагато вимагаєте від життя...

— Чому забагато? Ви думаєте, що немає таких людей, що змагають до ідеалу, про який я говорила. Є! Я сама знайшла таку людину...

Вона пристанула. Пристанув теж отець Сократ. Стояли у парку Визволення, біля статуї героїв, що її нашвидку вилили із гіпсу і прикрасили вахляром червоних прапорців, які під подувом вітру мали імітувати палання вічного революційного вогню.

Сланська дивилась на цю імітацію тривалости, висловлену в такому нетривалому матеріалі — радше образ непостійности і скороминучости, і говорила:

— Я знайшла таку людину! Це був мій чоловік.

Отець Сократ мовчав. Він усвідомив собі цілу справу Сланського, пригадав великий процес із обвинуваченням у державній зраді, присуд і шибеницю — і волів мовчати. Розмова увійшла у такий закуток, з якого їй не вийти.

Але співрозмовниця почала сама бадьоро:

— Треба було його спостерігати в дії: відкрите чоло, проста мова, ясний розум. Він і на смерть ішов певний, що його ідея правдива, що він гине за правду, неvigідну малим бюрократам. Треба було бачити ту справжню людину, що знала чому і для чого живе на цій землі.

— Савонароля, — кинув отець Сократ.

— Савонароля? Ні, радше Савонароля і Бруно в одній особі. А ще краще — Томас Мор. Може, і більший за нього. Той ваш святий вірив у нагороду на тому світі. Він ішов на смерть, задивлений у небо, де

буде виміряно справедливість і йому, і його судді — королеві Генрикові. Мій чоловік не мав тієї віри. Він помер для самої ідеї, без сподівання нагороди.

Присіли на лавочці. Отець Сократ був піднесений, дивлячись на опромінене обличчя і блискучі очі Сланської.

— Вами дуже цікавиться секретар Борейша...

— Це не від сьогодні. Це його давня, ще юнацька слабкість. Він до сьогодні непоправний дитвак. Колись приносив мені шоколяду. Тепер засипує мене квітами, присилає вино. В нього наївна думка: все можна купити, навіть прихильність, навіть любов.

— Ви ідеалістка.

— Ні, я гуманістка в пошукуванні за справжньою людиною. Я вірю в людину. Це вимога життя. Щоб жити — треба великої віри в людину.

Пристанула. Поглянула допитливо на отця Сократа і сказала:

— Чи ви догадуєтесь, де я думала тепер зустріти справжню людину? У вас! Релігія дала багато зразків людського героїства. В теперішніх обставинах — це могло б бути місце для героїчної людини.

— Ви вимагаєте чуда...

— Героїв зроджують обставини. Треба великого приниження, щоб пізнати велич чистоти. Колись ваші мученики йшли на смерть, як справжні герої, прості, звичайні люди, осяяні ідеєю...

— І ви розчарувались...

— Може, я помиляюсь. Може для цього треба іншого часу, щоб герої були по одній і по другій сторонах барикад. Час, в якому перемагають малі бюрократи, не може виростити героїв.

—**—

Вагання — це слабкість людини. Та часом вагання означає початок перемоги. У ваганні людина бере на допомогу думку, а думка порішує, що правильне, ясне, корисне.

Борейша вагався. Все життя він ішов за точним пляном, визначуваним холодним обрахунком. Точна

калькуляція завела його на самий вершок політичної драбини. Але ця інтелектуальна стратегія не дала йому повної перемоги. Він здобув позицію у суспільстві, знайшов своє місце на шляху до кар'єри, але не знайшов повноти життя; він не здобув прихильності в особи, що запалила була в ньому іскру життя.

Піти за голосом інстинкту, хай визволиться той безпосередній, вільний порив життя, хай заспіває душа... Борейша не знав мови інстинкту. В ньому давно зникла природня безпосередність. Він радше вибере підступ, ніж ясну щирість. Ще й тепер, коли загроза ревізії партійних настанов несла нову небезпеку, що в ній Сланська могла стати живим доказом.

Він з'явився перед отцем Сократом, як покаятний паломник.

— Я до вас, отче Сократе!

— Для чого ця офіційність?

— Я до вас офіційно.

— Яка справа?

— Офіційна справа вимагає офіційного місця...

— Куди ж ви?

— До костьола.

— Але ж я суспендований. Я звільнився від...

— Ви не можете звільнитись від того, чим ви були і є.

— Це буде блюзнірство. Не вимагайте від мене...

— Але це конечність! Я хочу сповідатись.

— Сповідатись? Та ж ви не вірите. Для чого вам сповіді?

— Потрібна. Конечно потрібна.

— Що вас привело до цього?

— Любов.

— Ви любили?

— І люблю!

— У вас свої можливості сповіді, публічної сповіді на партійних мітингах. Чому ви приходите з тим до мене?

— Не там місце на мою сповідь. Там моя сповідь була б обвинуваченням, підкопувала би довір'я до партії. А за це смерть.

— Тоді навіщо вам сповідатись? Теперішній світ не знає сумління, не шукає його...

— Вона хоче і для неї я хочу це зробити. Це буде вияв моєї мужності і цього вона від мене вимагає. Ви мусите вислухати мене.

Крізь бічну браму, від північної сторони увійшли в храм. Було темно. Лямпадка кидала немічне світло, мов далека завмираюча зірка.

Борейша говорив шепотом:

— Моя найбільша провина — це моя любов. Любов завела мене у партію, любов зробила з мене вбивника. Я був божевільний з любови. Я був здібний зробити все, щоб приподобатись цій дівчині. Коли я вперше вийшов на демонстрацію, я вигукував разом із іншими демонстрантами, хоч і не знав, що вивело їх на вулицю демонструвати, — я співав разом із ними революційні пісні, я маширував крок-у-крок із ними, вимахуючи п'ястуком, як і вони, — я робив усе, бо вона була з ними. Але я не мав щастя у неї. Її очарував хтось інший, хто не лише здобув її серце, але здобув теж провід у партії. Від тоді в мене була одна думка: знищити його. І я це зробив. У післявоєнній розгрі на партійній верхівці, я пустив інтригу, йому приписали державний злочин і він загинув. Це я свідчив проти нього, це я його убив.

Була мовчанка. Отець Сократ не знав відповіді. Який тут дати осуд, якої потрібно покути?

— Ви зробили добре діло для партії, ви забезпечили партію перед потенціальним ворогом.

— Ні! Навпаки. Він був правий. Я лише використав інтригу і зв'язки. І тому я сповідаюсь. Я вбив його, як праведника. Я визнаю це свідомо і вірю, що ви їй про це скажете. Так — ви їй скажете, що я відважно визнав свою вину...

— Я не можу цього зробити! Сповідь — це тайна. Сповіді не вільно виявити нікому, навіть перед судом.

— Ви мусите це зробити! Ви мусите допомогти мені. Це моя остання нагода стати людиною. Я мушу здобути її прихильність. Тепер більше, ніж колине-

будь іншим разом. Вона забагато знає про мене і проти мене...

Отець Сократ підвівся із місця. Завагався. Якась думка підшліптувала йому кинути образливим словом в лице Борейші, помститись за всі образи, що їх зазнав. Сказав рішуче:

— Я не можу! Я вже так низько впав, що нікуди йти нижче.

— Ви не можете бути егоїстом. Де ваш моральний закон? Чи ж не ви вчили про любов ближнього? Чи ж не ви вибрали професію священика, щоб вислухати людських провин, щоб рятувати ближнього. Та ви са-молуб. Ви думаєте про власне спасення. Ви, як той давній Сократ, бажаєте прийняти отруту з рук уряду, щоб стати мучеником-героем. А ваше призначення — помагати людям...

Отець Сократ віддихав важко. Було темно і душно, і якийсь невимовний жаль стискав йому горло. Він впав на коліна і промовив у розпачі:

— Ось я вислухав вашої сповіді. Вислухайте ви моєї.

Він підняв очі угору і сказав голосно:

— Я теж вбивник! Я теж убив людину!

Борейша був вражений. Він запитав поспішно:

— Кого?

— Себе самого!..

Була мовчанка і була темнота у простірному храмі, де дві людські постаті стояли побіч себе, задивлені у блимаючий вогник лямпадки, що губився під високою покрівлею, мов зірка в недосяжних безмежжях космосу.

1964.

НЕДОКІНЧЕНА ДИСКУСІЯ

— Добри вечір, Миколо Григоровичу! Та ж ви навіть кальошів не зняли... — і м'яко, як кітка, всочилась у кімнату.

— Вибачте, Анастасіє Павлівна, але я так поспішаю. Ще стільки хотілось би знайти аргументів, щоб покінчити з цією нашою батальною дискусією.

«Завжди те само», — подумала, не сказала Анастасія Павлівна і, стираючи порошок з писального стола, дивилася спочутливим зором на змучене Миколине лице.

А він увесь завис над білою карткою паперу, на якому чорними ковіньками літер пришпилював свої нестримні думки.

...Українська революція — це продовження європейського ренесансу з його гаслами свободи народів і гуманізму, з якого і зродилась новітня європейська культура.

Прочитав написаний рядок і перекреслив його. В думці зродилась нова ідея, яка виходила із ширшої перспективи, яка хотіла довести, що матеріалізм — це політичне поняття, бо культура мусіла б визначити живе дійство матеріалізму, його душу.

І тоді нові рядки поплили по білому папері, мов безшелесний струмок живої думки.

...Історію робить не лише економіка, але й живі люди. Я далеко стою від вульгарного тлумачення маси. Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають кермувати Дантони, Леніни, Троцькі... Я за ідеал громадської людини, що є власністю всіх без різниці клас. Це людина європейської культури. Це європейський інтелігент в найкращому розумінні цього слова, це знайомий нам чорнокниж-

ник із Вюртембергу, що показав нам грандіозну цивілізацію і відкрив безмежні перспективи. Це доктор Фавст, коли розуміти його, як допитливий людський дух...

— Чи можна? — говорила, легко відкриваючи двері, Анастазія. — Ви закінчили?

— Будь ласка! Мені і так небагато залишилось. Ще лиш — хотілось би — більше доказів на те, що ми завжди тяготієм до Європи, — говорив Микола, не відриваючи очей від писання.

— Я і забула сказати вам, що той — як ви його одного разу назвали — холуй приходив сьогодні знову. Питав за вами. Так і сказав: «Чи дома Савонароля нашої революції?» — усміхнулась.

Микола Григорович вискочив нервово з крісла. Заходив по кімнати.

— Чого ж йому від мене, знову?

— Не говорив нічого. Був усміхнений і дуже приємний. Навіть у кімнату заглянув. Не довір'яв — бачиться — мені.

Микола закурив цигарку і твердо ходив по кімнати.

— Ні, Анастазіє Павлівна, я таки скажу відверто. Сьогодні вже скажу відверто, нехай знають, що ми самі хочемо будувати окремо свою культуру, своє життя на зразках західної Європи.

— Що ви таке? — аж скрикнула Анастазія.

— А так! Вже мені набридла вся ця соціалістична діалектика. Автім і вона вчить, що життя не можна спинити. Національна революція стала гаслом пролетарським, ось що!

— Ваша правда, Миколо Григоровичу, але так не можна. Лиш подумайте! — а сама стояла, вдивлена в нього, як він застиг з піднесеною рукою та й грізним поглядом в очах, мов статуя.

— Це і є шлях до здійснення гасел революції, яку зрадила Москва, співаючи похвальні ідилії новому бюрократичному міщанству. Це і є ті ідеї, за які ми...

Почав дзвонити телефон. Микола підійшов до нього і, йдучи, договорив, помахуючи пальцем:

— А наша революція незакінчена і її треба спрямувати на правдивий шлях.

Взяв трубку телефону. Анастазія вийшла нишком у кухню, шукаючи в думках розумних слів поради для неповздержливого Миколи.

— Це ви, Микола Григорович? — глибокий баритон у слухальці. — Пізнаєте?

— Здається, пізнав...

— Ну й харашо! Я відносно сьогоднішнього нашого вечора. Заходив до вас, та не застав. Розказала вам Анастазія Павлівна? У вас — довідаюсь — нові аргументи...

— Нові... Я саме зайнятий писанням. Пишу й думаю, пишу й передумую. Проблеми так і видаються незакінченими, завжди живі, завжди нові, як і сама людина.

— Ви й далі про своїх фавстів? Не наш тип! Фавст егоцентрик і самолюб, а ми з народом і за народ. Він задля особистого щастя запродав себе і знищив молодість найближчої йому особи. А ми давали і даємо життя для добра загалу.

— Так, так! Ваша правда, товаришу... гм, гм (махнув рукою, не знайшовши прізвища в пам'яті), але це — вибачте мені — звучить вульгарно. Ви не відчуваєте, що в цьому звичайне лише тепер прикривання марксівської теорії лівою фразеологією. За своїм вузьким поглядом забуваємо про широке і загальне здійснення гасел революції — європейської революції, якої наша — тільки один етап.

— Ах, так! — скептичний голос у трубці. — Це ви знову про психологічну Європу, про захід. Ну, да — це не наш шлях.

Настала перерва і Микола Григорович ждав, що співрозмовник покладе слухальце. Він, одначе, відкашельнував і зниженим голосом почав знову, скандуючи повільно кожне слово:

— А, ви, Миколо Григоровичу, читали статтю товариша Сталіна?

Наступила коротка хвилина мовчання. Два віддалені від себе співрозмовники хотіли зрозуміти себе,

злапати через механічну сполуку телефонного дроту кожну реакцію, яку викличе кинене питання.

Микола Григорович встав. Його очі шукали чогось на столі і врешті він сказав ляконічно:

— Читав!

На другому кінці телефонної сполуки продовжувалась мовчанка. Співрозмовник хотів ще чогось, ще якогось пояснення до тієї відповіді, а — коли його не було — спитав відверто:

— Ну, і що ж ви на те?

Микола Григорович примкнув очі й почав спокійно, але рішуче:

— По моему — це догма! А ми проти догм! Ось і все. Ми не хочемо вірити, ми хочемо пізнавати. Це ж і є революція. І вона йде із заходу. На сході завжди творились догми, на заході йшов бій за повалення догм. І це був поступ...

— Ви в помилці, Миколо Григоровичу, і мені вас жаль, — говорив глибокий баритон у телефоні, а його звучання було поважне і піднесле. — У мене для вас одна рада. Залишіть це все — ось який вихід для вас. Прийдіть сьогодні на засідання і визнайте свою помилку. Це буде харашо! Цього жде від вас партія, цього жде від вас наш уряд... Ну, я скінчив. Подумайте над цим і приходьте. Ми вас ждемо і ждемо вашої заяви.

Микола Григорович випустив слухальце із рук і впав у крісло. Його очі гляділи кудись далеко, на чолі рисувались глибокі борозни від дум.

— Ось воно що!

Взяв відрухово перо, але не почав писати. Це вже не зброя у цій стадії боротьби. Думки шумували, мов водоспад.

...Хвалити догми недовченого попа з Тифлісу! Це так звичайно вони: визнавці лрницьких проповідників, вуличних пророків, распутіних. І ні одного справжнього пророка!

— Ні! — сказав рішуче. Вхопив записані картки паперу і подер їх на дрібні кусні. Твердим кроком підійшов до шафи і вийняв із неї револьвер.

На хвилину пристанув і задумався.

...Може якусь прощальну записку?

Знову сів за стіл, поклавши револьвер на розгорнену книжку, і замислився.

...Кому писати?

Сентиментальним мереживом стало перед ним його життя.

...Мале рухливе хлоп'я на залюднених вулицях пролетарського міста, наука з нескінченим багатством книжок, якими тільки й жив, і великі змучені, допитливі очі матері, коли йшов у широкий світ у той революційний час. А потім боротьба і наростання думки. І хвилини творчої напруги, і вигадливість дискусійного шермування, і утвердження цієї думки, що зроджувала приятелів і ворогів, що визначала добро і зло, що захоплювала і давала віру, що вела в життя.

...Не відректись тих думок, як і не позбутись очей матері, що завжди дивляться живим поглядом.

— І підлий Юда не знайшов спокою, коли втратив ціль, якою жив, — мигнуло в думці, і погляд застиг на револьвері.

— Миколо Григоровичу, Миколо Григоровичу! — Анастасія Павлівна бігла в кімнату, тримаючи в руці чайну чашку. — А я вам чайок приготувала...

В кімнаті ще висів постріл і від нього — здавалось — колівалась фіранка. Микола Григорович сидів у кріслі, головою припавши до стола, що його обнімав скорченими руками.

...За вікнами фабричні гудки закликали на нову зміну.

1952.

З Р А Д А

Светко Міхаловіч стояв при вікні, обернений плечима до Джорджія, та, стиснувши губи, дивився замислено на вулицю.

— Так! — сказав по хвилині й замашисто сів знову на кріслі напроти свого співрозмовника. — А як ти почуваш себе, Джорджію?

Джорджій підвів зір, що заблукано ходив по долівці, та й на хвилину у цій малій кімнаті зустрілись дві пари допитливих очей: зелені, з відтінню твердої впертости, хитрі очі Светка Міхаловіча, який одним різким поглядом хотів збагнути заховану тайну молодої душі, та мелянхолійні, глибоко-сині очі Джорджія, що шукав довірливості в командира.

За вікном вечір злизував останні соняшні плями з будинку напроти. В кутках кімнати присідалась зрадлива сутінь.

— Добре! — говорив спокійно й обережно Джорджій. — Дорога виснажує, але від Дубравника вдалось мені дістати автомашину. Ці німаки — цікавий нарід. З повною німецькою докладністю і пруською брутальністю переводять контролю по залізничних станціях у примітивних фунтових продавців масла, а з другої сторони запрошують в автомашину небезпечного революціонера з літературою.

— Цікаво в терені! — говорив далі Джорджій. — Деякі вояки навіть добре живуть. Розташувались та кож по хатах. Нарід з нами. Може, і зі страху, але годує нас. Хитрі ці наші дядьки. Ніколи не збагнеш, чого вони справді прагнуть. Постійно притакують і ти мимоволі думаєш, що так само, як твоїм словам, притакують вони при зміні обставин і словам інших.

— Правильно! — піддержав розмову Светко Міха-

ловіч. — Це наслідок війни і постійних змін. Нарід не хоче й не може відверто говорити. І це розумно.

— Війна нас зовсім перевиговала, — почав знову Джорджій. — Добре, чи погано це, але ми стали зовсім інші. Наші хлопці — це зовсім нова категорія людей. Для них немає нічого, крім боротьби. Щоденна небезпека, безперервні бої — бої не віч-на-віч в одвертому наступі, але боротьба з підступом, з ворогом, який чигає зненацька, — створили нову нашу людину: безпосередню, активну, тверду і брутальну. Децо і разить нас, привиклих до хатніх вигод, ця бундючна постать твердого юнака в неодмінних чоботях і з машинопістолєю, розвішеною через плече...

— Ти, Джорджію, не хочеш зрозуміти, — перебив із легкою скептичною усмішкою Светко Міхаловіч, — що ліс — це пристановище диких звірів, а не якийсь там сальон. Трудно вимагати від людей лісу елегантних форм...

— Розумію і знаю це, але воно не добре! Є різні люди. Мусите знати, що багато з них сидить у лісі з неробства. Зрозумійте, що не кожний приймає життя в землянці, як тверду неминучість. Є люди, які знаходять там криївку не для високих ідеалів боротьби, а для плюгової розбещеності.

— Ти, Джорджію, дуже гострий суддя сьогодні! Може, надто однобічно оцінюєш те, що бачив, — говорив Светко Міхаловіч, пояснюючи собі в думці цей гострий осуд молодого, невідготовленого бійця. — Може, на твою думку, недобра в нас література?

— Саме так! — підхопив Джорджій. — Саме вона не задовольняє. Заклики й заклики та й ніякої глибшої думки. А вона мусить бути інша, не така, якою нас виховували. Втертими фразами, хоч і писаними з великої літери, не вдасться виростити свідомих бійців. Треба додати там таке, що зроджувало б свідоме героїство, а не безглузду жорстокість.

Перервав, поглянув на Светка Міхаловіча очима, що в них скривався і глибокий запит і приязне довір'я.

Светко Міхаловіч глядів у блискучі очі Джорджія

з питомою повздержливістю і мовчав. А Джорджій — бажаючи до решти скинути із серця тягар, що каменем пригнітав, — говорив далі:

— Саме вчора був я свідком однієї страти. Вперше в житті, але й ніколи цього не забуду. Наші вояки перехопили людину з «того боку». Я прийшов у ліс на галявину саме в момент страти. Він був уже босий, в самій сорочці, в штанах. Людина, може, сорока років, може й менше, присадкувата, широколоба, з чорним заростом, як усі наші люди. Скінчив копати яму. Від часу до часу спирався на лопаті, що її тримав у руках, і віддихав важко. Тоді підходив котрийсь із гурту та й гатив його прикладом у плечі: «Ну, ти бандитська мордо, відпочивати забажав!»

Тоді той копав далі спокійно й мовчазно.

Коли скінчив, звеліли йому сісти над ямою. Сів без слова. Дивився похмуро вниз.

Старший розпочав суд. Почався допит. Підсудний не відповідав на питання.

— Чому не відповідаєш, мурло?

— Навіщо! Робіть своє діло!

— Не філософуй, бандитська погане! — і знову удар у плечі полоненого, аж той зісунувся в яму.

Встав, глянув лютим зором на свого суддю і знову спустив очі вниз.

— Пощо тебе сюди післали?

Мовчанка.

— Не розумієш людської мови, худобо?

Підсудний уперто мовчав.

Старший прискочив до нього. Пістоль під бороду — і голова підсудного закинулась угору.

— Чому мовчиш, сволото?!

Підсудний повів каламутним поглядом довкруги, й вистогнав:

— Не мучте, люди, кінчайте!

— Гарзд! — гукнув старший. — Кінчаємо. Які в тебе бажання?

Полонений глянув на нього недовірливо та й — витягнувши руку — пролепетів:

— Закурити дайте, люди! Закурити!

Старший вийняв цигарницю, узяв цигарку і, піднісши її аж під самий ніс підсудного, спокійно поклав між свої губи і закурив.

Десь далеко в лісі затарахкотіли вистріли. Прибіг вистун і щось на вухо прошепотів старшому. Старший видав наказ, вояки підкинули свої рушниці й забажкали. Тіло полоненого ізсунулось у яму.

...Джорджій устав. Виразно чекав відгуку на свою розповідь. Але Светко Міхаловіч нічого не сказав. Тоді Джорджій кивнув на прощання головою і пішов геть. Светко Міхаловіч довго дивився йому вслід...

А як уранці другого дня хотів особисто передати Джорджієві нове доручення, Джорджія не було.

Тільки Светко Міхаловіч розумів, що Джорджій пішов на «той бік».

1946.

КАМІННІ СТУПЕНІ

Р о з м о в а

Пароплав зупинився в Севастопільському порті. Люди та клунки висипались широкою рікою, що плила до міста. Внизу метушня морського прибережжя, а в даліні сивіли імистою мережкою гірські висоти. Серед юрби пробивався письменник Трендеві. Струнка його постать вирізнялась повагою рівномірної ходи; виразисте лице з глибокими жаринками очей привертало увагу стрічних.

Побіч нього йшов його друг та опікун — старий професор Андре.

— Видається нісенітницею поступ торгівлі та промислу, поступ мистецтва, — говорив бородатий професор, коли опинились на спокійній вулиці. — Нісенітницею видається поступ знання. Одно, що мене обходить — це поступ самої людини.

— Якщо ви, професоре, не вірите в поступ, як загальне поняття, то що дозволяє вам вірити у поступ людини?

— А те, що людина не завжди була тим, чим є, але поволі ставалась людиною.

— Та все ж не може вона почванитись великими осягами. Чи ж не так? Може це тому, що вона занадто прив'язана до землі.

— Так і повинно бути. Земля дана людям, щоб з неї користати. Тому найважливішою функцією людини є жити.

— Я теж так думаю, але людині дана земля до вживання не на власність, тільки в аренду. Це підтверджує навіть короткість нашого життя. Земля переходить з покоління в покоління. А проте, прив'язання людей до землі проявляється в їх захланності до

якнайбільшої власности навіть необмеженої їх потребами.

— Ця захланність — це саме перешкода до поступу. Якби так можна заощадити людям ілюзії від незаспокоєних прагнень, незаспокоєного голоду, від усього жаху боротьби за прожиток.

— Це був би один із найбільших людських осягів. Бо брак радості саме робить людей недобрими. Але мусимо пам'ятати про нужденність людського життя, про кінець, що однаково чигає на всіх.

— Ні, Фреде, людина не повинна часто думати про смерть, як про головну подію.

— Та мусите признати, професоре, що свідомість короткого життя, свідомість смерти ушляхетнює людей, відпирає їх від злих, занадто земних поривів. З думкою про неминучість смерти люди починають займатися проблемами.

— Згоджуюся, молодий приятелю, що свідомість смерти має великий вплив на наші думки, характер і вчинки. Завдяки їй саме відчуваю та розумію те велике чудо, яким є людське життя. І тому саме прагну щастя для всіх. Я хотів би, щоб кожного стрінула повна нагорода за його труд. Я хотів би піднести чоло кожного та хотів би, щоб серця усіх налилися не ненавистю і заздрістю, але любов'ю. Я хотів би, щоб кожний брав участь у всіх пестоцях повітря та сонця, щоб кожний прагнув усякого щастя.

Професор сказав останні слова з такою глибокою вірою, що Трендеві лише після хвилини зважився відповісти.

— Гадаю, — говорив він, — що найбільше наше щастя — це саме прагнення — прагнення нездійсненого, що й є тільки чудовою фатаморганою...

— Ви за песимістично настроєні в цій хвилині, тоді, коли перед вами ще прекрасна дорога, незнані міста й оселі, — говорив, усміхаючись, професор Андре.

Трендеві задумався, а професор шукав за якимсь заїздом. Його завжди веселе обличчя сміялось до ясного дня.

КАМІННІ СТУПЕНІ

Розмова

Пароплав зупинився в Севастопільському порті. Люди та клунки висипались широкою рікою, що плила до міста. Внизу метушня морського прибережжя, а в далині сивіли імливою мережкою гірські висоти. Серед юрби пробивався письменник Трендеві. Струнка його постать вирізнялась повагою рівномірної ходи; виразисте лице з глибокими жаринками очей привертало увагу стрічних.

Побіч нього йшов його друг та опікун — старий професор Андре.

— Видається нісенітницею поступ торгівлі та промислу, поступ мистецтва, — говорив бородатий професор, коли опинились на спокійній вулиці. — Нісенітницею видається поступ знання. Одно, що мене обходить — це поступ самої людини.

— Якщо ви, професоре, не вірите в поступ, як загальне поняття, то що дозволяє вам вірити у поступ людини?

— А те, що людина не завжди була тим, чим є, але поволі ставалась людиною.

— Та все ж не може вона почванитись великими осягами. Чи ж не так? Може це тому, що вона занадто прив'язана до землі.

— Так і повинно бути. Земля дана людям, щоб з неї користати. Тому найважливішою функцією людини є жити.

— Я теж так думаю, але людині дана земля до вживання не на власність, тільки в аренду. Це підтверджує навіть короткість нашого життя. Земля переходить з покоління в покоління. А проте, прив'язання людей до землі проявляється в їх захланності до

якнайбільшої власності навіть необмеженої їх потребами.

— Ця захланність — це саме перешкода до поступу. Якби так можна заощадити людям ілюзії від незаспокоєних прагнень, незаспокоєного голоду, від усього жаху боротьби за прожиток.

— Це був би один із найбільших людських осягів. Бо брак радості саме робить людей недобрими. Але мусимо пам'ятати про нужденність людського життя, про кінець, що однаково чигає на всіх.

— Ні, Фреде, людина не повинна часто думати про смерть, як про головну подію.

— Та мусите признати, професоре, що свідомість короткого життя, свідомість смерти ушляхетнює людей, відпихає їх від злих, занадто земних поривів. З думкою про неминучість смерти люди починають займатися проблемами.

— Згодуюся, молодий приятелю, що свідомість смерти має великий вплив на наші думки, характер і вчинки. Завдяки їй саме відчуваю та розумію те велике чудо, яким є людське життя. І тому саме прагну щастя для всіх. Я хотів би, щоб кожного стрінула повна нагорода за його труд. Я хотів би піднести чоло кожного та хотів би, щоб серця усіх налилися не ненавистю і заздрістю, але любов'ю. Я хотів би, щоб кожний брав участь у всіх пестоцях повітря та сонця, щоб кожний прагнув усякого щастя.

Професор сказав останні слова з такою глибокою вірою, що Трендеві лише після хвилини зважився відповісти.

— Гадаю, — говорив він, — що найбільше наше щастя — це саме прагнення — прагнення нездійсненого, що й є тільки чудовою фатаморганою...

— Ви за песимістично настроєні в цій хвилині, тоді, коли перед вами ще прекрасна дорога, незнані міста й оселі, — говорив, усміхаючись, професор Андре.

Трендеві задумався, а професор шукав за якимсь заїздом. Його завжди веселе обличчя сміялось до ясного дня.

На заялозені вулиці серпневе сонце розкидало гаряче проміння, що радісним сяйвом звеселяло все довкола.

Сторінка з денника

3-го квітня 1934 р.

Коли відійдуть батьки — а скорше, чи пізніше вони відійти мусять — це принесе мені найбільший біль. Завжди жив я з ними навіть на віддаль, мої думки були завжди їх думками, хоч які ми різні. У кожну хвилину життя вони в мені. Можу їх ще завтра бачити живими. Але одного дня це скінчиться. Вже відійшов один з нашого малого світика: майже чужий мені дядько Август. Прийде черга на батька або маму. О, коби це якнайпізніше сталось! Але в часі, який відмірює наше життя, найбільш віддалений реченець — близький. Думаю про смерть, роздумуючи про своїх приятелів і про себе самого. І тепер, коли пишу ці слова, чигає на мене смерть. Папір, на якому пишу, згине. Чи можливе, щоб збереглась моя думка? Ні. Все смертне. Великі твори, як і малі — що це все значить у часі? Є лише життя, що твориться. І лише воно є справді. Життя, якого майбутніх форм навіть уявити собі не можна. Дві тисячі, чи десять тисяч років цивілізації — що це значить для вічного часу. О, коби я якнайскорше заснув, примкнувши очі, щоб бути назовні всього, як по смерті. Але, коли западаю в сон — знаю, що це не смерть, і засипляю щасливий. Думка моя сіпається та блудить. Треба дати піврати себе малим, людським зайняттям, знаючи їх порожнечу, щоб почувати сильно під собою землю.

Часом думаю, що тепер початок — зародок культури, що марно пролетіли всі попередні віки — даремна праця. А всьому винні люди. Вони не хотіли прийняти того, що дали їм їхні найкращі приятелі. Вони воліли мізантропів, амбітних джигунів, zdeгенерованих чудаків.

Всіх турбує непевність завтрішнього дня. О, коли прийде час, що земля буде приятелем людині?

О, як поволі волочиться поступ.

...Як довго почуватиму себе так, як сьогоднішнього дня — сповнений любови до цього світу — так довго почуватиму себе молодим і бадьорим до праці...

Родовід

Він був сином каменяра.

Виховався на передмісті великої столиці. В родині старого Трендеві було більше дітей, одначе він найбільше любив Фреда. Вертаючись увечорі з каменолому, розказував йому про свої цілоденні переживання. Вони були буденні, як буденне було його життя. А, проте, цікаво було їх слухати.

Старий каменяр був людиною спокійною. Нічого не мав і нічого не прагнув. Був вдоволений життям. Цілий його світ — це дім, родина та каменолом. Не хотів мати жодного впливу на події світу. Не хотів ними навіть цікавитись.

Всю свою любов і амбіцію переніс на Фреда.

— Ти, сину, вчися, пізнавай світ, пізнавай людей і старайся все зрозуміти. Зрозумієш — здобудеш краще життя і будеш більше щасливий, — говорив часто старий каменяр.

Фред любив світ, любив поля, що простягались ген за домами, любив гамірне місто, його крики та метушню. Часто в неділю йшов туди з батьком. Бачив великі доми, бруковані вулиці та безліч людей.

І тоді говорив йому батько:

— Це, сину, світ, це життя. Люди — це життя, а життя — це люди. Вони творять усе, що їм потрібне. Вони створили ці великі камениці, ці прекрасні житла. Вони побудували великі міста, яких на землі багато, і їх працею постає найменша річ.

Фред думав тоді про широкий світ, що простягався десь новими, незаними містами, новими оселями й новими людьми.

Одного разу забрав батько сина до каменолому. Хотів, щоб Фред побачив, як він працює. Фред при-

глядався, як батько вдягав робочий одяг, як брав у руки джаган і ставав у ряді других — таких, як він, розбивати кам'яну гору. Брили каміння розскакувались довкола під час праці каменярів.

Фред дивувався тій людській силі, що кришить кам'яні велетні, а батько сказав йому:

— Це наша праця. Це початок великого діла. Важкий він і томливий. Але його завершенням ті будівлі, ті величні, прекрасні твори, ті камінні пеани, що співають хвалу життю і людській праці.

По лиці старого каменяра, мов по камінній статуї, спливали краплини поту. В очах блистіла дитяча радість, щирість і гордість.

...Був вечір. На небі зорили зорі. Фред ішов пільною стежиною. Його зір полинув високо вгору. Зорі бачив він уже стільки разів, та ніколи вони не зацікавили його так, як сьогодні. Видались йому зорі небесними сторожами, що пильнують входу до прекрасної країни. І тоді думав він, що буде колись великим лицарем, виїде у світи, переможе небесних сторожів і в'їде в цей вимріяний край щасливого життя.

Його дитячі думки переносились далеко у глибінь мовчазної блакиті, а душу полонило болісне щастя, коли думка лине до космічного праджерела життя.

І від тоді почав він писати вірші.

Л и с т

Дорогий Друже,

Згідно з Твоїм проханням, щоб переслати Тобі вражіння з моєї подорожі, пишу до Тебе із Севастополя. Нарешті. Довга подорож морем розсіяла мене. Пам'ятаю, що колись я прагнув дуже подорожувати морем. Сьогодні тішусь, що ця їзда закінчилася.

Море — звичайно: вода й вода. Ніякої новини, ніякої пригоди. Все життя обмежується до самого корабля, який скоро кожному мусить набриднути.

Севастопіль подібний до міст італійського побережжя. Тепер літо у цьому прекрасному краю. Під

нами безкрає море, а там далеко високі, білочубі гори. Довкола бушує життя.

Я відчуваю його, але не можу ним насолоджуватись. Лежу в санаторії. Не трачу погідного настрою, хоч і лють збирає мене, що мушу так бездільно лежати.

Багато дечого я навчився. Багато — кажу, хоч знаю, скільки потребує письменницька праця. Скільки у мене пройшло років, заки я випрацював мистецтво слова.

О, коли б я міг бодай частину самого себе проявити на папері. Перед Тобою, мій любий, я повинен свobodно звіритись. Та якою перешкодою є трудність ясного вислову. Занадто сильно пориває мене життя... Пориває далеко. Зводить. Захоплює. Ах, якби могли врятувати бодай дрібку цього величного життя. Я не хотів би вмерти, заки не скажу того, що хочу сказати. Відчуваю у своєму серці весь світ і правдиву кров, що пливе в жилах. О, як дуже я прагнув би, щоб і моя праця була в такому тривкому матеріалі, як праця мого батька. Як дуже бажав би я, щоб своїм писанням причинитись до того прекрасного, що буде.

Це єдине, про що тепер думаю...

С л о в о а в т о р а

Це не оповідання. Це картина правдивого життя на нашій гамірній землі. Це світлина однієї постаті, яка жила між нами, непомітна в численній юрбі людей, яка працювала, любила і хотіла жити. Як усі.

Я не знав його. Я не бачив його. Письменника Трендеві не всі знали.

Довелось лише прочитати часописну вістку про його смерть, про смерть того, в кого була рідкісна автентичність творчості й особовости, того, хто був чесний — передаючи свої думки — того, хто мав довір'я до праці.

І я полюбив його.

Думаю, що полюбиш його і Ти, мій читачу.

Напередодні

Лежав на м'якому матраці санаторійного ліжка. Очима ловив кулистий відблиск сонця, що бігав по білій кімнаті. Чоловічки перестрибували вслід за соняшною латкою. Згадував події минулого, коли ще хлопцем бігав над ріку, по якій перепливали вантажні кораблі, везучи в далекий світ різномодні товари. Здорові моряки перекликались гучними голосами. Він — вимахуючи весело руками — прощав їх у далеку дорогу.

На устах у нього появилась усмішка. Застукали до дверей.

— Бачу, що вам полегшало, — говорив сердешним голосом лікар Дачишин, входячи до залі. — Думаю, що вже не довго доведеться вам лежати...

— Як дуже прагнув би я, щоб ваші слова справдились. Надокучило лежання. Там люди живуть, працюють — а я лежу, не беру в цьому ніякої участі. Це мене дратує.

За вікнами — в санаторійному садку бушував між деревами вітер і цей гучний шум ніс у світи.

— Вам треба спокою, дорогий друже, бо від цього залежить ваше видужання. Вам не вільно хвилюватись, — говорив лікар, сідаючи на краєчку ліжка. Міряв гарячку, перевіряв удари живчика.

— Мені не сходить з ума думка, як обставини не числяться з людиною; як проковтнувши одну — ставлять на її місце другу. Так іде життя. Безупинно. Віками незмінно, — думав голосно письменник.

— Може ви не зовсім ясно висловились. Відходять люди, відходять віки, бо такі закони життя. Та залишається щось, що постає внаслідок вікової праці. Залишається той дух, який робить нас іншими, ніж були наші предки в давню давнину, залишається вироблене русло життя, яке ми відповідно до своїх вимог удосконалюємо.

— Належитьсь предкам — значить — від нас вдячність і пошана...

— Та й одночасно зобов'язані ми продовжати їхню

працю, щоб тим самим прискорити прихід щастя на землю.

— То ж ви вірите у щастя?

— Вірю й мушу вірити. Я реальна людина — ще й лікар. Моя професія каже мені дбати про людське життя. Як же міг би я виконувати свою професію, не вірячи у щастя. Тоді робив би я злочин. Я, однак, вірю, що рятую людей тому, бо кожний день, що приходить, щасливіший, кращий і тому кожному варто його бачити.

— Так, так, — у кожній найменшій кімнаті, в кожній ліп'янци, в кожній дірі б'ється серце, що хоче жити, тішитись. Кожна людина прагне щастя. А людей багато, що й повірити не хочеться... — говорив мелянхольно Трендеві.

— Всі люди хочуть жити. Ми взагалі нічого іншого не знаємо, лише життя. Тому так дуже нам на ньому залежить, тому стараємось його краще влаштувати.

— Це найвища ціль людини на землі: ступнево краще устроювати наше життя. Своім нащадкам лишити щось краще, як нам лишили наші предки.

Трендеві задумався. На очі йому впали тяжкі заслони повік.

— Як дуже не хотів би я тепер умерти, — сказав по хвилині. — Як хотів би я ще жити, бо не сказав я ще всього. Я не сказав навіть частинки з того, що повинен сказати... Я не сказав ще, як дуже люблю життя і світ.

З-під важких повік викотились дві сльозини.

Дачишин — зворушений — вийшов непомітно з кімнати.

...За вікнами борикався з життєвими труднощами здоровий день.

1939.

Х Л О Н Я

I

Вулицею Річною ішов похорон. Похоронний віз тягнули дві згорблені шкапи, які майже волочили свої звислі лоби по розмоклому тракті. Великі задні колеса розбризкуючи болото придорожніх калюж і обхлюпували ним мале хлоп'я, що йшло позаду.

Хлопець одначе не звертав на це уваги. Держачись майже коліс, місив старими черевиками вуличне болото. В його очах блистіли росинки сліз.

Вулицями перекочувався вітер, і його бронхітний кашель нісся гулко в брудних завулках.

Вже ген поза хмарами почали запалюватись небесні ліхтарні, коли безбатченко Хлоня попрощав на віки свою любу маму. Плачучи, стояв спертий на пеньку білоногої берези. Перед його очима миготіли образи з його минулого. Бачив себе між цяцьками у ясній кімнаті. Десь за вікном царівна-сонце їхала в золотій кареті на весілля. Співали небесні хори, грали зоряні музики. А над ним похилена мама: її задумливі очі, сумні уста і... такий любий, гарячий поцілунок серед обіймів.

Хлоня стрепенувся. Його прокинув з задуми вогкий поцілунок березового листка.

По цвинтарі бешкетував розгульний вітер. Горбатою плахтою чорніла нововисипана могила. З-поза дерев почали вихилатись таємні постаті із страшними, скривленими очима. Хлопчину огорнув страх, і він утік чимскорше, вміщуючись в юрбу гамірного міста.

Хлоню прийняла тітка Анна — жінка возного у великому банку. Дозволила йому дальше ходити до школи. За це мусів він помагати їй приборати банкові кімнати.

II

Ледве ранкове сонце кинуло свої промені на блакить неба, а вже Хлоня зі щіткою волочиться по кімнатах банку. Замітає, стирає порохи, зносить дрова на підпал. Не відчуває втоми; хоче скоро скінчити працю, щоб не спізнитись до школи.

Школа була розрадою для нього та втіхою. Міг там робити те, що його ровесники. Міг забути про свої дошкульні турботи та слухати про цікаве і безмежне життя, про далекі незнані краї.

Хлоня любив світ: ясний, веселий, коли рожеві ранки вилітають голубами в небесні краї, коли тихою ходою відходять самотні вечори до воріт небуття.

Він любив світ і радість і любив дуже читати книжки.

У книжках — здавалось — знаходив своє життя, свою душу та самого себе. Часом плакав над долею молодого героя та шукав в атлясі місцевостей, де відбувались події.

Після того снились йому дивні сні про ніколи небачені краї, про незаних людей, про непережиті будні. А коли прокидався, бачив над собою кострубату голову з кучугурою волосся та двоє проникливих очей.

— Вставай, сплюху, вже пізня година, — говорила тітка.

І він вставав. Забував про сон, забував про свої вечірні мрії, брав у руки щітку та, приспівуючи, починав працю.

Хлоня любив музику. У щоденнику, який почав вести, щоб запам'ятати будні своєї молодости, записав:

«Яку чудову музику можна почути, задумавшись. Чи ж би гармонія життя співала свій гимн? Який він прекрасний, який далекий! Десь із невідомих далів перламутру злітають тихі тони чудних арій, полонять розхристану душу та спадають небесною радістю на заялозену землю».

Хлоня мав пузатенького товариша Тюдя. Бувало, прибіжить він до нього — веселий, кучерявий, червоний:

— Ходи, Хлоню, на міському майдані зібрались хлопці, погуляємо!

А Хлоня порядкує у своїй шафці. Великі очі заглиблює в кожну, не раз уже читану, книжку. Випи-сує щось, підкреслює.

— Ходи, Хлонька, бо витягну тебе силою!

І Хлоня йде.

III

На міські сквери спадала золота позолоть суму, а стрункий холод проходжувався поміж деревами.

— Чому ти сидиш, не бавишся? — питає Хлоню, пробігаючи, Тюдьо.

— Щоб ти знав, як я люблю думати, багато думати.

Вечір. Зорі зазорили все небо. Між високими бри-лами домів станули навшпиньки гнучкі ліхтарні. Хло-ня приглядається тіням, відгадує думки прохожих.

Як дуже хотів би він щось написати. Про світ, про людину.

А — повернувшись додому — він засідає при свіч-ці до свого записника й пише:

«Я найбільше люблю думати. Думати про світ і про людство. Це велика розкіш».

Хлоня приглядався життю.

...Неділя. На майдані під церквою різнокольорова юрба. Пливають тони монотонних арій нудної катерин-ки і веселять буденні душі невибагливої публіки. Діт-вора дрочиться з немічним інвалідом, який проганяє її палицею. Його прокльони лучаться зі скреготом йо-го монотонного інструменту та линуць до воріт святи-ні, до брам всесвіту.

Чи так виглядає життя?

Хлоня не знає. Його тривожить юрба. Він її не любить.

Коли довкруги нього розперізується брудний крик і сумують тунелі камінних вулиць, він проходжується у мріях по золоті кошлатих трав, у піснях соняшної радості.

І тоді душа Хлоні росте і каже гордо:

— Я не люблю людей, я люблю лиш великих поетів.

Хлоні погано в домі тітки Анни. Ті самі будні, те саме прибирання. Найбільше надоїдали йому люди: тітка та її співмешканці. Він хотів читати, обдумува-ти, записувати, — а тут завжди цей безпереривний ритм робочого дня.

Тому найкращі хвилини — це хвилини його про-ходів.

Іде він. Стоїть захмарене небо та мовчазні поля. Сивіють далекі далі. Хлоня думає, що — може — це тільки людям так видається, що земля гарна. Роди-мось, не бачивши, не знавши нічого іншого, і тому ідею краси утворюємо собі на основі спостережень на зем-лі. А — може — десь там у безмежжях є якась інша краса: чудова, велична, якої ми собі й уявити не може-мо. Може десь там є країна, до якої тужить наше без-межне серце. Яка мала, яка нужденна ти, людино.

У супровід вечірній тузі грають з міста дзвіниці. Хлоня відчуває красу життя, коли спокійно блимають зорі такі таємничі, як були колись — у давну давни-ну та які будуть завжди.

Хлоню стали недолюблювати. Він не говорив з ні-ким, був замкнений у собі. Хоч і гарно справлявся з роботою, дорікали йому.

— Чому ти, Хлонька, не наймешся денебудь? Чо-му не знайдеш собі якогось зайняття? Годі лиш чи-тати — треба взятись поважно до праці.

Хлоні було сумно, але відчував, що тітка каже правду. Він повинен працювати. Мусить уже сам за-робляти на своє життя.

IV

Над містом стояв повний день. У місті метушня. Хлоня волочиться вулицями. Ніхто його не зачі-пає. Ніхто не питає звідкіля та куди він іде. Ніхто не цікавиться, чи їв він щонебудь, чи виспався.

Вільне місто.

А він волочиться, пересидівши ніч на лавці у міському саду, а він не їв нічого від учорашнього вечора.

Йде він і думає: Скільки у цю хвилину голодних на цій землі. Скільки людей плаче у простірному світі. Пощо мучаться ці люди?

Хлоня забрав на цвинтар.

Стояв над могилою своєї матері. Перед очима — спомини з дитинства. Щойно тепер зрозумів, кого поховали у цій вузькій могилці, пізнав, як дуже любив свою маму.

— Я вмерти хочу, мамо! Я не хочу більше жити!

І тоді станув перед його очима непроглядний похід паломників у вічність. Як спокійно вони відходять, мов ріка в океан. Голови схилені, лиця поморщені від земських турбот, а очі без блиску, без віри.

Поза ним гримлять грімкими акордами здорові кроки. Перегулюється кремезне життя. І Хлоня хоче йти в це життя, хоче йти зі світом.

З безмежної копули блакиті дзвонив полудень.

...Хлоня працює.

Низька кімната дерев'яного бараку. Бліде світло блимаючої лампи освітлює веселі лиця здорових молодців, які всю свою радість хочуть перелити у грімкі слова, у крик. Коля бере в руки усну гармонійку та починає веселу пісеньку. Невिбагливі серця тішаться марним клаптиком уроеного щастя.

І як ми привикли до нього. Світ привик навіть і до злих речей.

Хлоня хотів, щоб світ був музикою і квітами. Хотів знайти місце для своїх чистих мрій в оголеній, брудній реальності життя.

Ночами, коли всіх — помучених цілоденною працею — гладив по головах шепітливий сон, Хлоня сидів над книжками при жовтому світлі нафтової лампи.

А одного вечора, коли симфонії спадаючого листа неслись у садах і в ринвах хляпав дощ, переливаючи тугу, Хлоня каже:

— Як дуже хотів би я бачити світ, бачити людей. Пізнати їхні радощі та смутки.

— Ти ж уже стільки читав, — кажуть йому.

— Та що з того? Всі книжки недокінчені. Ні одна не сказала остаточної правди. Її треба шукати самому.

Ждав, аж безмежну далечінь позолотило сонце. Весна пташкою вилітала з тяжких обіймів брудної землі.

В імлістій перспективі шляху тонула струнка постань Хлоні. Він пішов шукати нового життя.

На придорожній поля спадала дощем соняшна радість.

1937.

А він волочиться, пересидівши ніч на лавці у міському саду, а він не їв нічого від учорашнього вечора.

Йде він і думає: Скільки у цю хвилину голодних на цій землі. Скільки людей плаче у простірному світі. Пощо мучаться ці люди?

Хлоня забрив на цвинтар.

Стояв над могилою своєї матері. Перед очима — спомини з дитинства. Щойно тепер зрозумів, кого поховали у цій вузькій могилці, пізнав, як дуже любив свою маму.

— Я вмерти хочу, мамо! Я не хочу більше жити!

І тоді станув перед його очима непроглядний похід паломників у вічність. Як спокійно вони відходять, мов ріка в океан. Голови схилені, лиця поморщені від земських турбот, а очі без блиску, без віри.

Поза ним гримлять грімкими акордами здорові кроки. Перегулюється кремезне життя. І Хлоня хоче йти в це життя, хоче йти зі світом.

З безмежної копули блакиті дзвонив полудень.

...Хлоня працює.

Низька кімната дерев'яного бараку. Бліде світло блимаючої лампи освітлює веселі лиця здорових молодців, які всю свою радість хочуть перелити у грімкі слова, у крик. Коля бере в руки усну гармонійку та починає веселу пісеньку. Невिбагливі серця тішаться марним клаптиком уроеного щастя.

І як ми привикли до нього. Світ привик навіть і до злих речей.

Хлоня хотів, щоб світ був музикою і квітами. Хотів знайти місце для своїх чистих мрій в оголеній, брудній реальності життя.

Ночами, коли всіх — помучених цілоденною працею — гладив по головах шепітливий сон, Хлоня сидів над книжками при жовтому світлі нафтової лампи.

А одного вечора, коли симфонії спадаючого листя неслись у садах і в ринвах хляпав дощ, переливаючи тугу, Хлоня каже:

— Як дуже хотів би я бачити світ, бачити людей. Пізнати їхні радощі та смутки.

— Ти ж уже стільки читав, — кажуть йому.

— Та що з того? Всі книжки недокінчені. Ні одна не сказала остаточної правди. Її треба шукати самому.

Ждав, аж безмежну далечінь позолотило сонце. Весна пташкою вилітала з тяжких обіймів брудної землі.

В імлістій перспективі шляху тонула струнка постань Хлоні. Він пішов шукати нового життя.

На придорожні поля спадала дощем соняшна радість.

1937.

А він волочить, пересидівши ніч на лавці у міському саду, а він не їв нічого від учорашнього вечора.

Йде він і думає: Скільки у цю хвилину голодних на цій землі. Скільки людей плаче у простірному світі. Пощо мучаться ці люди?

Хлоня забрав на цвинтар.

Стояв над могилою своєї матері. Перед очима — спомини з дитинства. Щойно тепер зрозумів, кого поховали у цій вузькій могилці, пізнав, як дуже любив свою маму.

— Я вмерти хочу, мамо! Я не хочу більше жити!

І тоді станув перед його очима непроглядний похід паломників у вічність. Як спокійно вони відходять, мов ріка в океан. Голови схилені, лиця поморщені від земських турбот, а очі без блиску, без віри.

Поза ним гримлять грімкими акордами здорові кроки. Перегулюється кремезне життя. І Хлоня хоче йти в це життя, хоче йти зі світом.

З безмежної копули блакиті дзвонив полудень.

...Хлоня працює.

Низька кімната дерев'яного бараку. Бліде світло блимаючої лампи освітлює веселі лиця здорових молодців, які всю свою радість хочуть перелити у грімкі слова, у крик. Коля бере в руки усну гармонійку та починає веселу пісеньку. Невिбагливі серця тішаться марним клаптиком уроеного щастя.

І як ми привикли до нього. Світ привик навіть і до злих речей.

Хлоня хотів, щоб світ був музикою і квітами. Хотів знайти місце для своїх чистих мрій в оголеній, брудній реальності життя.

Ночами, коли всіх — помучених цілоденною працею — гладив по головах шепітливий сон, Хлоня сидів над книжками при жовтому світлі нафтової лампи.

А одного вечора, коли симфонії спадаючого листя неслись у садах і в ринвах хляпав дощ, переливаючи тугу, Хлоня каже:

— Як дуже хотів би я бачити світ, бачити людей. Пізнати їхні радощі та смутки.

— Ти ж уже стільки читав, — кажуть йому.

— Та що з того? Всі книжки недокінчені. Ні одна не сказала остаточної правди. Її треба шукати самому.

Ждав, аж безмежну далечінь позолотило сонце. Весна пташкою вилітала з тяжких обіймів брудної землі.

В імлістій перспективі шляху тонула струнка постань Хлоні. Він пішов шукати нового життя.

На придорожні поля спадала дощем соняшна радість.

1937.

ПОДВІЙНЕ ЖИТТЯ

(Уривок із щоденника)

Я вповні розумію те, що я вже доросла людина, якій треба мати ясний погляд на світ і обдуману промовувати собі шлях у життя. Мені ж бо вже двадцять два роки — це значить пора, коли кожний починає самотійне життя. І я не лише це розумію, я навіть практично здійснюю ці свої міркування. Я працюю. Щоденною працею здобуваю засоби на прожиток і рахуюсь навіть незалежним.

Та життя мене не вдовольє. Справа не в тому, що — може — мої вимоги більші, як заробітки, чи — може — з тугою виглядаю кращого матеріального становища. Не тут причина мого невдоволення. Мене не вдовольє сам спосіб, сама форма мого життя. Знаю, що воно повинно бути інакше, повинно впливати з глибини моїх переконань і йти спокійно в назначеному напрямі, поширюючи своє річище.

Та в мене зовсім інакше.

Ціле моє життя залежить від химерности, що володіє мною, веде мене і наказує мені.

Ось увечорі повертаюсь додому та й дорогою роздумую про особи, що їх цілий день довелось зустрічати пояснюючи собі їхні слова, чи поступки. Та, ввійшовши до кімнати, насуплююсь, навіть затискаю уста, та в понурій мовчанці роздягаюсь, мию руки, їм вечерю, не поділившись з ніким ні словечком, не глянувши на нікого дружнім поглядом.

Лише згодом — присівшись до книжки — відчиняю уста, але на те, щоб гостро вилаяться та ще й задрібноцю. Бо чи це таке важне, що хтось там переглянув мою книжку та інакше поклав її, як я. А може й ніхто не переглядав її (мої ж бо домашні так

добре знають мої примхи!), лише переложив її, шукаючи за чимсь або порядкуючи. Навіть дорікаю собі потім за це, але ніколи не признаюсь до помилки. Насуплююсь ще більше, підсичую свою злість, що в мені так легко родиться, та сиджу вже у злісній мовчанці, що мучить і мене.

Читаю. Та, читаючи книжку, я живу нею, разом з її героями проходжу всі події, перебуваю в тих місцевостях, у яких відбувається дія. Здається мені тоді, що докруги мене дзвенить життя, описане в книжці. Як дратує мене моє оточення. Як мучить мене відголос розмов! Бо в такій хвилині я так люблю бути самотній — сміятись, чи плакати, але сам, щоб ніхто не чув, ніхто не бачив. Так дуже залежить мені на тому, щоб заховати свої почування. Тому нервово відкидаю книжку й різкими рухами починаю роздягатись, щоб якнайскорше погасити світло й темнотою відмежуватись від оточення.

Часом мені самому дивно, чому так роблю, чому навіть своїм найближчим не хочу виявити своїх справжніх почувань, які — здається мені — такі благородні, такі чисті, що можуть видатись вивченими. Та змінити того не можу. Якесь внутрішнє переконання, що мене ніхто не зрозуміє та ще — може — висміє, володіє мною. Та й мені найбільше приємно задержувати для себе ті недодумані мрії, що навідують мене в хвилинах самоти. Я навіть стараюся заховати їх від людей. Тому моє відношення до людей або суворе й рішуче, або чемне. Ніколи щире, віддане. Правда, найбільше дратує й мене самого ця вимушена чемність. Вона така вивчена, що в других завважую її негайно. Та не можу зі всіма знайомими поводитись суворо, зимно й непривітно!

Спершу було мені і так добре. Я жив подвійним життям. Для людей байдужно чемний або холодний і неприязний — навіть гордовитий — як дехто думає. Для себе самого — захоплений блакитною величчю мрійник, закоханий у все високе, гарне і ясне.

Та від недавна зайшли у мене деякі зміни. І причиною їх — Данка.

Від початку мого знайомства з Данкою я поведився з нею не так, як звик з іншими. Вона так незаметно ввійшла в моє життя, що я навіть не спостеріг, як сталась вона частиною моїх думок, образом моїх мрій. І щойно згодом, коли я з деякої перспективи поглянув на наше співвідношення, я впевнився, що це саме Данка з'явилась на дорозі мого життя, наче пташка над простором піль у час благословенної тиші, коли вона ніяким порухом не може зрушити цієї тиші, лише її доповняє.

Так незвичайно почалось наше знайомство.

Та хоч і незаметно ввійшла вона в моє життя, я зрозумів, що я це дотеперішнє своє життя мушу змінити. Для неї не міг я бути суворим, а вже ніяк і ніяк чемним, удавано чемним. Якже ж трудно було зірвати зі звичкою, що сталась моїм звичайним способом життя. Як трудно було мені рішитись увести її у просторі кімнати моєї душі.

Та яка ж інша була вона від усіх людей. Вони — видавалось мені — з настирливою цікавістю підглядали мене, хотіли бодай щонебудь довідатись з мого внутрішнього «я»; вона поводитись зовсім інакше. Не лише не ставила ніяких запитань, але навіть мої звірювання приймала спокійно та зрівноважено.

Найкраще любимо проходи вулицями дільниці, в якій вона живе. Там спокійно, навіть затишно. Під час цих проходів я придивляюся до моєї подруги, бо ж у мене теж така людська, ще й яка велика охота приглянутись людям аж до глибин, переловлювати їх на кожному слові, на кожному порусі. Здається мені навіть, що вмю відгадати найбільш затаєні думки інших людей.

Видалось мені від початку, що Данка має свої затаєні внутрішні переживання. Вона теж живе у своєму світику, з яким — як і я — укривається від людей. І це мені подобається в неї. Це змушує мене навіть часом щиро усміхнутись, коли — йдучи разом — не питаємось себе ні про що, свідомі, що обоє взаємно відчуваємо свої думки та почування.

Це було причиною, що Данка відразу сталась час-

тиною мого внутрішнього «я», яке для всіх інших було замкнене.

Та це теж спонукало мене перевірити своє ставлення до життя та змінити його.

Я почав застановлятись над тим, що саме подобалось мені у Данки, та чи добре сталось, що саме вона мені подобалась. О, який немилосердний я супроти людей! Для себе, для своїх мрій, що заспокоюють мою непереможну тугу, я готов пожертвувати всім, хоч би й найціннішим. Та сталось так, що в мені відізнавалось якесь противне моєму самолюбству почування і я постановив обмежити дещо своє внутрішнє життя, не давати йому такого високого значення. Я став більше працювати. Щоб заповнити час, який зустрічав мене самотнім, я приносив роботу додому та примушував себе бути пильним.

Та й тим способом не вдалось мені змазати привидів казкових країв, що часто з'являлись тут таки на виправленім конті, не вдалось замкнути в душі мрій, що рвались у безкрає. Туга — цей невсипущий мій провідник — не покидає мене ніколи.

І не знаю я, чи це слабкість, що не дозволяє мені взяти себе в руки, чи привичка любитись мріями. Та я не можу інакше.

Сьогодні день соняшний, але холодний. Як звичайно, пішов я рано занести Данці «добрий день». Для неї був я дуже привітний так, що й вона цьому дивувалась. Потім почав я працю. Звичайно працюю затишнень у свій куток, замкнувши слух для всього, що кругом. Та сьогодні я розпитував своїх співпрацівників про їхні справи — навіть родинні; я у надзвичайно погідному настрою.

«Так добре! — думаю. — Це напевно в мене зроджується запланована зміна».

По дорозі додому приглядаюся прохожим, відгадую в них на обличчі їх радощі чи турботи та усміхаюся — усміхаюся до всього довкруги. Купую кілька канадцят тістечок у крамниці та уявляю, як то село вбіжу до дому та зачну приємну розмову.

Але вдома не застаю нікого. Відчиняю ключем

Від початку мого знайомства з Данкою я поведився з нею не так, як звик з іншими. Вона так незаметно ввійшла в моє життя, що я навіть не спостеріг, як сталась вона частиною моїх думок, образом моїх мрій. І щойно згодом, коли я з деякої перспективи поглянув на наше співвідношення, я впевнився, що це саме Данка з'явилась на дорозі мого життя, наче пташка над простором піль у час благословенної тиші, коли вона ніяким порухом не може зрушити цієї тиші, лише її доповняє.

Так незвичайно почалось наше знайомство.

Та хоч і незаметно ввійшла вона в моє життя, я зрозумів, що я це дотеперішнє своє життя мушу змінити. Для неї не міг я бути суворим, а вже ніяк і ніяк чемним, удавано чемним. Якже ж трудно було зірвати зі звичкою, що сталась моїм звичайним способом життя. Як трудно було мені рішитись увести її у просторі кімнати моєї душі.

Та яка ж інша була вона від усіх людей. Вони — видавалось мені — з настирливою цікавістю підглядали мене, хотіли бодай щонебудь довідатись з мого внутрішнього «я»; вона поводитись зовсім інакше. Не лише не ставила ніяких запитань, але навіть мої звірювання приймала спокійно та зрівноважено.

Найкраще любимо проходи вулицями дільниці, в якій вона живе. Там спокійно, навіть затишно. Під час цих проходів я придивляюся до моєї подруги, бо ж у мене теж така людська, ще й яка велика охота приглянутись людям аж до глибин, переловлювати їх на кожному слові, на кожному порусі. Здається мені навіть, що вмію відгадати найбільш затаєні думки інших людей.

Видалось мені від початку, що Данка має свої затаєні внутрішні переживання. Вона теж живе у своєму світику, з яким — як і я — укривається від людей. І це мені подобається в неї. Це змушує мене навіть часом щиро усміхнутись, коли — йдучи разом — не питаємось себе ні про що, свідомі, що обоє взаємно відчуваємо свої думки та почування.

Це було причиною, що Данка відразу сталась час-

тиною мого внутрішнього «я», яке для всіх інших було замкнене.

Та це теж спонукало мене перевірити своє ставлення до життя та змінити його.

Я почав застановлятись над тим, що саме подобалось мені у Данки, та чи добре сталося, що саме вона мені подобалась. О, який немилосердний я супроти людей! Для себе, для своїх мрій, що заспокоюють мою непереможну тугу, я готов пожертвувати всім, хоч би й найціннішим. Та сталося так, що в мені відізнавалось якесь протилежне моему самолюбству почування і я постановив обмежити дещо своє внутрішнє життя, не давати йому такого високого значення. Я став більше працювати. Щоб заповнити час, який зустрічав мене самотнім, я приносив роботу додому та примушував себе бути пильним.

Та й тим способом не вдалось мені змазати привидів казкових країв, що часто з'являлись тут таки на виправленім конті, не вдалось замкнути в душі мрій, що рвались у безкрає. Туга — цей невсипущий мій провідник — не покидає мене ніколи.

І не знаю я, чи це слабкість, що не дозволяє мені взяти себе в руки, чи привичка любоватись мріями. Та я не можу інакше.

Сьогодні день соняшний, але холодний. Як звичайно, пішов я рано занести Данці «добрий день». Для неї був я дуже привітний так, що й вона цьому дивувалась. Потім почав я працю. Звичайно працюю затиснений у свій куток, замкнувши слух для всього, що кругом. Та сьогодні я розпитував своїх співпрацівників про їхні справи — навіть родинні; я у надзвичайно погідному настрою.

«Так добре! — думаю. — Це напевно в мене зроджується заплянована зміна».

По дорозі додому приглядаюся прохожим, відгадую в них на обличчі їх радощі чи турботи та усміхаюся — усміхаюся до всього довкруги. Купую кілька канядцят тістечок у крамниці та уявляю, як то весело вбіжу до дому та зачну приємну розмову.

Але вдома не застаю нікого. Відчиняю ключем

двері. Проходжуюсь по кімнаті із заложеними назад руками та знову в голові родяться нові думки-мрії.

Сідаю при столі, засвічую настільну лампу, та вже я зовсім у полоні мрій. Видається мені, що я споглядачем приглядаюсь з боку самому собі: виджу себе в думках і пізнаю себе. Так, це я. Мій увесь світ у мені і самота — мій товариш, з яким самотним ділюсь вражіннями з мрійних подорожей.

На устах в мене родиться усмішка. Який же я актор. Ніхто інший — лиш актор. Прагнув я підібрати собі іншу роллю і навіть почав її незле грати. І що ж? Та чую, що й усміх замирає на устах, а в душі родиться тривожна думка, що, може, теж із Данкою поступаю я, як актор, сам не відчуваючи того. Може це знов якась химерність каже мені так діяти, щоб потім покрити собі з мене?

Думки мучать і я відчуваю потребу втекти від них. Вони не дозволяють заговорити почуванням, які в мене такі благородні, як весна. Беру в руку течку, в якій приніс я роботу на сьогоднішній вечір, і виходжу в город.

Ось і я в нашому тіннику. Мій зір, затоплений у білі квадрати паперу, записаного числами, поволі мучиться. Дивлюсь перед себе і вже не бачу чорнильних ковчійок, а переді мною йде у нескінченість далечинь. Чую музику. Музика — це мій найбільший друг. Розкривається блакить і звідтам величною ходою йде до мене захоплена постать. У неї знайома обличчя та я не смію пригадувати, де його бачив.

Я навіть не хочу знати, чи це образ моїх мрій, чи постать моєї подруги Данки, чи, може, нова з'ява моєї нестримної фантазії.

Бо мені так добре. Над нескладною буденщиною, яку зображують квадрати паперу, що лежать переді мною, я бачу казку, якою живу і для якої живу.

1938.

РАДНИЙ ОЛЕКСІЙ ВІНАР

Над Львовом стояла зоряна ніч славного 1648 року, коли раптом вартові на Ринку під ратушею вдарили в літаври на тривогу, а їм у відгомін загули дзвони святинь.

Розбурхані звуки виповнили провулки надполтвянської столиці, яка спала спокійним сном, і широкою хвилею понеслися поза мури міста аж до осель, що притулились до горбів Розточчя, та й у саму замкову фортецю. Літаврам у місті відповіли літаври на замок і тоді високо в небо полинув тривожний клекіт, наче крик одчаю.

Місто зразу ожило. Завили голосним гавканням собаки у дворах, загорілись рожеві вогники у шибках і на вузьких проходах вулиць появились стурбовані люди. Вони бігли в напрямі ратуші, зацібаючи вже находу жупани і контуші та протираючи ще не зовсім розбуджені повіки очей.

Під ратушею вже було людно. Вартові стояли накуплені і відповідальні, а коло них збирались львівські міщани, очікуючи нетерпеливо вісток, що їх заповідали літаври. З усіх сторін, з глибини прилеглих вулиць: з Краківської та Руської, з Галицької та Вірменської, з Сербської та Бляхарської надбігали люди з запаленими смолоскипами в руках і доповняли збіговище під ратушею. Тут вони допитливо дивились у сторону в'їздових воріт, яких берегли кам'яні леви, і — навіть не вітаючись із знайомими — в напруженні очікували оповіщення.

Вкінці відкрились горішні двері фронтової залі й на балькон вийшов вістун у повному строю, у шоломі. Він відтубив свою щоденну вранішню молитву і при світлі смолоскипа відчитав оповіщення:

«Громадяни вільного міста Львова! Численні ко-

зацькі війська під проводом гетьмана Богдана Хмельницького вирушили на підбій польського королівства. Вони розбили коронні армії в Україні і просуваються далі на захід. Головні козацькі сили підійшли вже під наше місто і почали його облогу.

Львівський староста закликає всіх здібних до зброї бути напоготові, в повному військовому виряді. Жінки і діти хай скриваються в підземеллях і святинях. Всіх радних і десятників скликається на раду до міської замі на годину десяту».

Вістун скінчив читати оповіщення і над Ринком пронісся глибокий віддих, мов зойк. Вістуніві слова затривожили львов'ян. Вони знали про великі походи Хмельницького і чули про перемоги цього непереможного гетьмана, але не сподівались, що загроза може прийти і для них самих. Сумні й прибиті вертались вони тепер, несучи тривогу до своїх домів.

Неспокійний був теж Олексій Винар. Він саме натягав на себе жупан, щоб і собі вийти під ратушу, коли крізь вікно побачив світло смолоскипів і почув шерех юрби. Львов'яни у поспіху повертались додому.

Винар відсунув важку дубову браму свого дому при вулиці Сербській і вийшов на поріг. Станув, опершись об одвірок, і дивився перед себе. Вгорі горіли зорі, обкидаючи золотою порошею бані львівських святинь. Темними провулками перебігали згорблені людські тіні, несучи непевність і тривогу в чорну ніч. Ось перебіг попри нього Мікльович, сусід із правої межі, постукав нервово в браму і зник у сінях свого дому. Ось другою стороною біжить Радецький, похнюпивши голову, що й світу не бачить кругом себе.

Олексій Винар дивився в глибину вулиці і думав. Він іще вчора мав важливу розмову з Дропаном на Тарнавці за містом і повернувся пізно з головою повною дум і задумів. Від них і тепер не міг звільнитись.

Але ще одне тривожне і радісне питання скоботало серце. «Що це так скоро сталось?» — Винар не хотів вірити самому собі, хоч добре знав, чому били в літаври, та й здогадувався, що проголосили в ратуші.

Від Ринку надходив старий Балабан. Він ішов, спираючись на палицю, і приставав щохвилини, щоб відкашельнути. Дихавиця запирала йому віддих, головно у пізню осінь. Зрівнявшись із Винарем, який стояв у заглибині воріт, пристанув знову і спитав:

— Чули?

— Чув і знаю, — відповів спокійно Винар.

— Кажуть, великі війська веде, з турками й татарами злучився. Я пам'ятаю ще хлопчиною, як Янкула прийшов під Львів. Скільки то страху і нещастя було. Та в Янкули малі сили, дуже малі сили були, не те, що у...

— Так, — перебив йому Винар, — це зовсім інша справа. У Хмельницького багато війська та й він уже двічі королівські армії розбив.

— Доведеться відкрити йому місто та й годі...

— А що сказали в ратуші? — спитав хитро Винар.

— Ще нічого. Раду скликали на десяту. А покищо треба діяти. Жінок і дітей перевести до святинь, охорону скріпити. Так, треба діяти...

— Треба діяти, — подумав голосно Винар і, не прощаючись з Балабаном, вскочив у двері.

Він коротко передав жінці новини, заспокоїв її поцілунком, пригорнув доньку Олену і вийшов у стайню осідлати коня.

За кілька хвилин він, виструнчившись по козацьки, їхав попри ратушу і далі в напрямі Краківських воріт.

Тут було людно і гамірно. Вартові так і не замикали воріт і не підносили містка над ровами, бо туди йшли чоловіки і жінки, їхали вози і візки, повні різного добра. Це стягались у місто мешканці із старого городища, та й ті з Підзамча, з Тарнавки, ба, навіть з Голоська, щоб у мурах міста знайти безпеку.

Вартові й не питали Винаря, куди він їде. Біля воріт була така метушня і тривога, що вони не могли над нею панувати. Винар вийхав містком понад рівчак, звернув направо біля німецької парафії й гальпом поскакав по Волинському шляху.

Велика плахта неба була вже сіра. Над замком

і над горбами Розточчя зростала біла пляма, мов далека курява. Там за горами уже родився день.

Увесь Волинський шлях був заповнений втікачами. Винар скрутив на Старий Ринок, переїхав браму старого городища і попри церковні мури, полями, проскакав до садиби Дропана.

Дропан його чекав. Він зносив усяке хатне добро на вози, що стояли готові з запряженими кіньми на подвір'ї, та й раз-у-раз дивився в сторону воріт.

Привітались дружньо і врочисто, хоч ще попереднього вечора разом розмовляли, та й перекинулись значущими поглядами.

Дропан покинув свою роботу й завів гостя у світлицю.

Винар переступив поріг і пристанув. Перед ним виросла здоровенна постать у сірій чумацькій свиті, і напроти йому вилетіло привітання:

— Здоров, Олексію!

Винар дивився на чумака, шукаючи в думках пригадки про знайомство, і щолиш по довгій хвилині вигукнув, простягаючи руку:

— Здоров, Потапе! А що ти тут робиш?

— Як бачиш, чумакую...

— Невже ж?

— Так, розвожу Хмельниччину чумацькими возами, — говорив весело Потап Непийвода.

Друзі впали собі в обійми. Минули вже довгі роки, коли обидва воювали під Сагайдачним. Ще останнім разом бились під Хотином з турками в одній лаві і відтоді аж тепер уперше зустрілись. Але на спомини не було часу. Винар не розказував, як він покинув козацький стан і перекинувся в купця та й осів у Львові. Непийвода не розказував теж своїх козацьких пригод. Зразу пізнались, зрозуміли думку і серце один одного та й без слова попередження засіли за стіл і приступили до діла. Дропан приніс дзбан медівки. Випили по чарці, а тоді Непийвода запитав обережно:

— Яка ситуація в місті?

— Покищо паніка, але це жінки і діти. Їх перевозять до підземель і святинь...

— Скільки війська?

— І небагато і немало. Прийшло трохи недобитків з України, а так реґиментаристів сотень кільканадцять та й міщани. На замок теж прибуло військо.

— То Львів буде боронитись?..

— Не Львів, а реґиментаристи, які в ньому. Львов'яни хотіли б спокою та й більш нічого.

— Так тоді з середини їх... — підморгнув Непийвода.

— Це важко. В такому багатонаціональному місті не знаєш, хто на чому стоїть. Тут і вірмени, і німці, і чехи, і греки, і серби, і поляки та й інших циганів повно. Нашому православному народові не рішати в місті... За кілька годин буде рада, то й знатимем рішення.

— Це пізно! Нам треба діяти скоро. Гетьман спішиться під Замость, а там і до Варшави. Він хоче про справи Корони рішати... І найважливіше, треба зв'язатися з гетьманом.

— Таки зараз?

— Так, якнайскоріше. Гетьманів табір зовсім недалеко. Він розташувався на височині на заході від міста між озерами, ген за Святоюрським монастирем.

— Як знатимемо про рішення гетьмана?

— Хтось зі мною піде. Може ти сам?

Винар подумав, а далі відповів:

— Мені не можна. Я мушу бути на раді. Моя відсутність буде там загадкова. Там знають мою козацьку минувшину та й ще чого доснуються.

— Тоді давай когось довіреного. Мені однаково.

— Добре! Піде Андрій, мій син. Він таки тут, помагає Дропанові в роботі. Все вийде гаразд.

Допили мед. Винар вийшов у двір на розмову з сином. Непийвода задуманий ходив по хаті.

— Готові! — закликав Винар, тримаючи синого коня за уздечку.

Потап вийшов у двір і досів коня.

— Беріть зразу на північ, а потім зверніть на захід. Тут можуть вештатись стежі Гродзіцького, — до-раджував Винар, передаючи синові коня. — А вхід

таємний знаєш? Заїдь теж із півночі, та й попри темні вали аж до таємного входу. Я ждатиму тебе в підземеллі Братської церкви.

Розцілувались і обидва їзди вдарили з копита. Кременний дідуган у білому на білому коні і при ньому юнак на карому скоро зникли в ранішній півтмі.

Клубок дум, а не голову тримав Винар на своїй дебелий шиї, коли їхав на Дропановім возі у город.

Серце турбувалось сином, а мозок так і не переставав роздумувати над тим, що діяти далі. Який голос віддати на раді, що дораджувати львов'янам у цю важливу хвилину?

Віїхали на Волинський шлях і включились у валку возів, що посувалась до міста. Переїхали місток і браму та й поторохкотіли по вибиваних кругляками вулицях у напрямі Руської.

У Братській церкві було вже людно й гамірно. Тут знайшли пристановище жінки і діти. Отець Теодосій відправляв саме Богослужбу і в церкві лунали голосно гарячі молитви народу.

Винар не затримувався тут довше. Він лише передав жінці відомість, що все в порядку, додав, що Андрій з ним та й без затримки поспішив у сторону Ринку, до ратуші.

В ратушевій залі вже сиділи радні. Винар вітався з усіма; одним лише кивав головою, іншим міцно тиснув руку та ще й додавав кілька привітальних слів. Сів на лаві побіч Завальняка і Гургули.

Рада почалась ще далеко до десятої. Годинник на ратушевій вежі вдарив щоплиш один раз, визначаючи половину десятої. Але стежі приносили тривожні вістки і староста постановив відбутися раду раніше. Він передчував велику небезпеку та й сам не хотів нічого вирішувати.

Ось вийшов і він у всіх своїх відзначеннях з великим золотим ланцюгом на шиї та й з хрестом на грудях і врочисто привітав усіх радних.

Староста Одровонж коротко схарактеризував становище, в якому опинився Львів.

— Великі козацькі сили, — говорив він стривоже-

но, — з гетьманом Хмельницьким у проводі перейшли всю Україну, розбили королівські армії та й посуваються на захід. Тепер вони стоять під мурами нашого міста...

Перед нами, панове радні і батьки міста, велика квестія: боронити нам Львів, чи ні. В нас мало війська. Регіментаристи замкнулись у замку. Деяка кількість, ось кілька сотень у місті з Гродзіцьким на чолі та й трохи озброєної мужви і смердів. Але це мало. З тими силами місто не втримається довго.

На королівську допомогу мало надій. Сам Вишневецький чекає допомоги, замкнувшись у Збаражі. А новий король щоплиш збирає війська...

Зі зворушенням слухали радні поважних слів старого старости. Цінили його за розважність і річевість та й тепер готові були стояти при ньому.

Перший заговорив ротмістр Гродзіцький. Він у повному озброєнні, в шоломі і в кутому панцері вийшов напушений і заявив:

— Ми присягали королеві, то й мусимо вірно стояти при ньому. Сили в нас невеликі, але добірні. Та й королівська допомога прийде напевно. Ми мусимо обороняти Львів.

На залі стало гамірно. Радні заврушилились. Почулись навіть вигуки: «Боронитись, щоб нас козаки зовсім знищили і місто спалили...» «Виріжуть нас, як вдеруться до міста!..»

Староста закликав усіх до порядку. Заля втихомирилась і тоді піднісся з місця старий Корнякт. Його біла голова і шляхетні риси обличчя, закінченого гострою білою борідкою, притягнули увагу всіх приявних. Він постояв хвилину, якби важив думки, і врешті сказав:

— Панове радні, не нам оборонити королівство та й не нам вирішувати воєнне діло. Нам треба дбати про свої права і добробут. Як подають звідомлення, козацтво повстало за свої права, за свою віру. Тож і не наше діло встрявати у цей спір.

Гродзіцький демонстративно піднісся із сидження і хотів промовити, але староста рукою показав йому сідати.

Корнякт зауважив відрух Гродзіцького і спокійно говорив, звернувшись до нього:

— Пан ротмістр сказав, що ми присягали королеві й мусимо йому дотримати вірности. Так, але король наш Володислав помер, а нового короля ми не знаємо, і не присягали йому, то ж і не маємо причини бути йому вірними.

Вже ці виступи показали, що на залі нема єдності. Радні поляки прилучувались до заяви Гродзіцького. Але більшість радних — оці всі волохи, вірмени, молдавани, серби, греки, німці — підхопили розумні слова Корнякта та й підтверджували їх похитуванням голов і навіть приплескували їм.

Непевний сидів Винар. Українські радні, які сиділи поруч нього, привикли, що він говорив за них. Він — людина бувала; і в походах був, різні землі бачив, чужі міста відвідував — то завжди розумне слово скаже. Тож коли підвівся Олексій Винар із свого сидження, всі вони — оці Красовські, Прихильні, Люшні, Балабани, Левковичі, Лобеські, Радкевичі, Дропани, Тарнавські, Завальняки, Гургули звернули погляд на нього й очима ловили кожний порух його уст.

А Винар вирішив іти на хитрунство. Він, хоч сидів тілом у залі, увесь час серцем ішов за сином Андрієм. «Чи дійшов Андрій до гетьманського табору? Чи дістав пляни, як діяти?..»

Винар знав одне, що треба за всяку ціну відтягнути наради та й відложити рішення. Він знав, що рішення мусить прийти з тієї сторони, від гетьмана, і на нього чекав. Тож станувши перед радою, заявив:

— Чесна радо! Справу великої ваги доводиться нам рішати. Не треба принаглювати рішення. Хай кожний з нас добре розважить, хай кожний тричі передумає, заки скаже рішуче слово. Я пропоную з Богом почати діло. Підім зараз до святинь, вдармо у дзвони і проголосім загальне моління. А щойно опісля прийдемо рішати діло.

Ці слова Винаря впали, як ласка. Всі радні аж легше відітхнули, наче б це відкладали не то що рі-

шення, але всю небезпеку. Староста, радий теж, підвівся і сказав:

— Так і треба. Проголошуємо загальне моління. Віддаймо Богові наше місто в охорону та й віддаймо себе в його опіку.

Радні розходились, і в душі у них зроджувалась щира молитва.

Винар без затримки побіг у Братську церкву. Поспішно зійшов у підвал, але там Андрія не було. Спокійний, хоч і зворушений до глибини, підійшов до отця Теодосія.

— Що ухвалила рада, Олексію? — запитував старенький парох, порядкуючи на полицях у захристії.

— Ще нічого. Гродзіцький закликав боронити місто, але...

— Він так і мусить. Ти знаєш... — і отець Теодосій підступив до Винаря зовсім близько та й став йому шепотом до вуха говорити:

— Це наш гетьман за нашу віру повстав. Його ж у Києві митрополит підтримує, ба, навіть і патріарх. Він проти панської сваволі за нашу віру і за наші права воює, Олексію.

Отець Теодосій поклав палець на уста і відійшов до своєї праці. Але Винар не відійшов. Він подумав, а далі підступив до пароха і також шепотом спитав:

— Так що ж нам робити?

— Це вже ваша справа, Олексію, — говорив голосно отець Теодосій, — справа радних міста. Мені треба пильнувати церковних діл, а не громадських. В нас у книгах записано: «Віддай Богові — Боже, а володареві — його ж». Це для нас закон...

— А хто ж тоді наш володар? — спитав хитро Винар.

Отець Теодосій поглянув глибоким поглядом на Винаря і говорив повільно:

— Наш володар той, хто за правду, за справедливість, хто закони Божі охороняє й наші права шанує.

Винар не говорив більше. Він з любов'ю глянув на отця Теодосія і вийшов, сповнений новою і непереможною силою.

Андрія не було. Винар раз-у-раз сходив у підвал, надслухував при брамі, що відкривала таємний вихід. Почав тривожитись:

«А, може, перехопили їх в дорозі?»

Винар вийшов на вулицю, перейшов Підваллям і підійшов під самий насип. На валах стояла сторожа, зміцнена міщанською гвардією. В далині простягалася прегарна панорама Розточчя. Узбіччя замкової гори грало різноманітним багатством кольорів, які приносить осінь. Листя — ще зелене, а там пожовкле і почервоніле — виблискувало під золотим дощем сонця.

Раптом містом сколихнув гук. Спершу покотився потужний гуркіт, а далі засвистіли картечі. Це відізнались замкові гармати. Їх дула були звернені на північ і туди гатили вогнем. Від сторони замку прилетів крик і лемент. Там почався бій.

Винар був розторощений. Він зірвався, але не міг бігти, не знав, що діяти. Вартові і військо займали позиції, люди бігли, жінки голосили у святинях, а він стояв, мов вкопаний серед вулиці, і кроку не міг зробити.

«Який сором! Українському гетьманові треба здобувати українське місто!»

На ратуші знову заграли літаври. Це староста знову скликав раду.

Винар почув заклик і почав іти. Вступив ще до церкви. Його жінка сиділа в крилосі й шептала молитви. Донька клячала поруч неї, лице вхопивши в долоні. Хотів підійти і спитати, чи не бачили Андрія. Але скоро змужнів. Пощо турбувати жінок.

На виході зустрів Дронана, який біг уже до нього:

— Що ж тоді?

— Не знаю! Андрія нема...

— Що робити? Нам уже треба поспішати на раду... Якби так наших людей згуртувати окремо...

— Це неважко. Регіментаристи замкнулись у замку. Тут вони на баштах Галицької брами і в більшості на низьких валах над Полтвою. А так — всюди наші міщани.

— Козаки перші вдарили на замок. Здобудуть замок, а тоді...

— А тоді і нам не треба буде боротись. Ніхто не повірить, що після упадку замку місто зможе боронитись. Тоді відкриємо брами і впустимо гетьмана, як свого.

— Це рішення?

— Ти знаєш, Степане, мені важко рішати. Я військова людина і люблю слухати. Там старшина наша і звідти нам треба чекати наказів.

— Але Андрія нема і...

— Я вірю, що він прийде.

Обидва ввійшли в ратушеву залю. Радні сиділи вже на лавах, перекидаючись словами, і ждали старости. Він ще нараджувався з міськими урядниками в канцелярії.

Винар обдумував плян дії: далі відтягати рішення! Водив зором по залі і в думці обчислював, на кого йому числити, хто дасть йому підпору.

Вкінці до залі ввійшли урядники, а за ним й староста. Він був блідий і зворушений. Тремтливим голосом привітав раду й заявив коротко:

— Козаки почали наступ на замок. Численні козацькі полки отаборилися на заході між озерами. Вони напевно заатакують теж наше місто. Тож і нам треба стати в обороні наших домів і наших родин. Доля нашого міста у ваших руках, панове радні!

На залі було тихо. Ніхто з радних не мав відваги, ні охоти першим ставити пропозиції в такій важливій і відповідальній хвилині. Староста сидів пригноблений, підперши голову долонями, примкнувши в задумі повіки.

Раптом пригнітаючу тишу розбив пришелець знадвору. Він обережно відкрив двері, пристанув, розглядаючись по залі, далі підійшов до Винаря і пошепки про щось його інформував.

Очі всіх були звернені на Винаря. Його обличчя видовжилось, лице побіліло. Він устав і побіг до виходу, вигукнувши:

— Це насильство над нашими вольностями і ми це прикоротимо!

Знялась метушня. Радні встали; одні кинулись до виходу, інші підійшли до вікон, думаючи, що це вже козаки вдерлися до міста.

А тим часом Винар біг у напрямі Братської церкви, лихий і обурений. Міська сторожа біля порохової башти знала вже про випадок, що сколихнув Винарем. Регіментаристи перехопили післанця, який ніс повідомлення від гетьмана, і тримають його під арештом.

Винар досів коня. За ним вскочили на коні міщани і челядь, і всі помчали в напрямі Галицьких воріт.

Винар під'їхав під Бернардинський монастир, а за ним його люди. Всі зіскочили з коней і зручно продерлись через мур та підійшли під ковану браму. Регіментаристи, які тут звичайно стаціонували, були переведені до башт, і там чекали наказу до бою. Тож і незауважені, перелізли молодші і звинніші крізь вікно у монастир, відкрили браму і ціла гурма ввійшла до будинку. Винар знав добре, як дійти в підземелля, до Бернардинської в'язниці, а там сподівався зустріти арештованого Андрія.

В коридорі наткнулись на біскупа Соболевського.

— А це що таке? — скрикнув він, побачивши міщан, замість сподіваних регіментаристів.

— Дрібниця, ексцеленціє, — відповів з удаваною чемністю Винар. — Ми лише порядок прийшли тут завести, — і попросив біскупа подождати в бічній кімнаті під охороною.

Винарові люди справились добре. Ще заки в монастирі зрозуміли що сталось, вони відкрили льох і вивели звідти Андрія Винаря. В поспіху покидали вони монастир.

Винар прибув тепер на раду, мов отаман. З ним був його син, який привіз від гетьмана доручення, а за ним йому вірна челядь. Радні нетерпляче ждали його слів. А він, наче відчував це, вийшов гордо перед збір і сказав:

— Панове радні, батьки нашого міста Львова! Ми отримали листи від гетьмана Хмельницького. Гетьман

зовсім не вважає нас своїми ворогами і не бажає воювати з нами. Він лише вимагає, щоб зложити йому дань, як і пристало господареві.

Спокійні слова Винаря були бальзамом на роз'ятрені серця і мозки радних. Вони і не запитували, якої дані хоче від міста гетьман, але втішились надією, що омине їх війна. Теж і староста підняв голову і готов був уже встати і висловити свою думку, коли знову метушня і крики знадвору розбили нараду.

Це ротмістр Гродзіцький з регіментаристами оточив ратушу. Він довідався від біскупа Соболевського про Винарів наскок на монастир і негайно вирішив помститись.

До залі вбіг вартовий і повідомив старосту про прибуття Гродзіцького. За ним увійшов до залі і сам Гродзіцький в оточенні регіментаристів. Він загонисто вийшов перед старосту і заявив:

— У місті сталась самоволя і її треба покарати. Група озброєних міщан напала на Бернардинську тюрму і викрала звітіль небезпечного шпіона, якого ще зранку арештували регіментаристи, як він підкрадався таємно до міста від Хмельницького. Та найважливіше, що напасники в цій ото залі безкарно беруть участь в нарадах. В імені права його мосці короля накладаю на них арешт.

Гродзіцький звернувся в напрямі, де сидів Винар, який — передчуваючи таку ситуацію — примістився між українськими радними, готовий до оборони, але в ту хвилину підвівся Корнякт і закликав:

— Я протестую. Ще не було такого, щоб у нашому місті на залі нарад нашої міської ради хтось заводив свої порядки. Ми є тут на те, щоб устанавляти права для нашого міста і їх виконувати.

Пан Гродзіцький прийшов у час, коли ми вирішимо долю нашого міста, і тут хоче зводити свої порухунки. Його місце на баштах, на валах, там, де оборона нашого міста. Наші дома загрожені, наші жінки й діти в небезпеці, а той, кому доручено охороняти їх, починає самосуди.

Я закликаю вас до порядку, пане ротмістре! Негайно вертайтеся на позиції!

Гострі й рішучі слова сивоволосого Корнякта впали, як знак остороги. Радні почали підноситись. Деякі підняли оклики:

— Регіментаристи на свої позиції! Не вам мішати до справ ради!

Гродзіцький на мить застановився. Але бундючність і пихатість не дозволили йому скапітулювати і він вигукнув:

— Я захищаю права його мосці короля!

Корнякт був увесь червоний і насторожений, мов орел перед нападом. Він гострим зором прошив напіндюченого Гродзіцького і відповів поспішно:

— Так? Але король залишив нас на ласку й неласку, замкнувшись у твердині в Тарнові. Ніякої підмоги нам. Нема королівської гузарії, яку нам обіцяв прислати. Залишилось нам самим про себе дбати.

Староста Одровонж зрозумів повагу ситуації. Він вийшов з-за столу, станув між Корняктом і Гродзіцьким, і промовив:

— Панове, залиште свару. Велике нещастя впало на нас і нам треба бути разом.

Та в тій хвилині сталось щось незвичайне. Гармати, які весь час ревіли над містом, замовкли, а від сторони замку понеслися звуки сирен і радісний, могутній крик.

Радні скочили до вікон і широкими очима дивились на Замкову гору. Там метушилися люди, козацькі шапки раз-у-раз злітали вгору, лунали вигуки і спів.

Високо над замковою вежею майорів малиновий стяг.

— Полковник Максим Кривоніс здобув замок, — вигукнув Винар, не скриваючи радості.

Це була правда. Кожний знав, що це значить. Упадок замку, де замкнулись найкраще озброєні регіментаристи, заповів упадок міста. Гродзіцький зблід і поспішно залишив ратушу зі своїми прибічниками.

Радні були прибиті. Деякі почали виходити, але староста завернув їх і засів за стіл.

— Панове радні, нам треба вирішити справу, — звернувся він до збору. — Я пропоную прийняти пропозицію Винаря про зложення окупу гетьманові Хмельницькому.

Тепер ні один з радних не мав іншої думки. Кожний був згідний окупитись і готов був пожертвувати своїм добром.

— Який має бути окуп? — запитував багач Кампіон.

— Та чи, діставши данину, козаки таки не забяжуть пограбувати місто? — додав Боїм.

Винар зрозумів, що це йому треба відповісти. Він розстібнув жупан, якби хотів відкрити своє серце перед радою і промовив:

— У козаків військова честь і мораль. Гетьманові не залежить на висоті дані. Він хоче тільки дістати запевнення про нашу приязнь для нього. В нього більші і дальші цілі. Він спішить у Замость, а там і до Варшави, щоб мати вплив і на коронні справи. Його головна ціль — захист прав козацької нації та й нашої православної віри.

Радні вже не слухали промови Винаря, хоч як він намагався гарно говорити. В ньому розлилось теплим струмом якесь внутрішнє задоволення і він глибоко переживав цю хвилину. Після довгих років він знову міг стати на захист прав і віри свого народу.

Радні говорили про висоту дані та й що хто з них дарує. Боїм давав інкрустований золотом і сріблом хрест роботи майстра Касіяна, Корнякт вибивану дорогими камінцями чашу, виконану ювелірним майстром Русиним, інші давали золото й золоті монети.

Староста Одровонж, хоч і прибитий, був задоволений, що вдалось охоронити місто від боїв. Він ще турбувався, кого вислати з даниною до гетьмана, бо сам ніяк не хотів іти. Але Винар вирішив зразу цю справу. Він поручив на це діло свого сина, який і шлях добре знає та й у козацькому таборі вже знайомий.

Про все було домовлено. Міщани знесли дань і за-

пакували добро в ковану скриню, яка стояла у скарбовій кімнаті в ратуші. Витягнули найкращий віз самого старости, запрягли до нього найкращих коней і на віз винесли скриню.

Староста стояв з радними у входовій брамі. Довкола на Ринку шумувала міщанська юрба.

Андрій Винар у святковому вбранні досів коня, а за ним вскочила на коні сотня львівської молоді у зброї. З Руської вулиці вийшов з процесією отець Теодосій і благословив післанців хрестом. Староста передав Андрієві для гетьмана привітальне письмо міської ради Львова з великою печаттю з левами.

Старий Винар стояв біля колони, що підпирала ганок, і в його очах показалися сльози. Він підійшов до сина і, вхопившись рукою за уздечку, промовив до Андрія:

— Перекажи гетьманові, що козацтво одностайно вірне і неодступне в обороні прав своєї нації.

Винар відійшов, гордий, що це його син — уродженець Львова — ішов тепер передати врочисте запевнення українському гетьманові, що Львів був, є і буде вірний своїй землі і своїй нації.

Вдарили дзвони у святинях, післанці виструнчились на конях і врочистий похід із данню рушив повагом у сторону краківських воріт. За ним ішли львівські міщани, провозаючи своїх висланців. Жінки й діти повертались до своїх домів. Місто спокійно зустрічало ніч. Воно було включене тепер у загальну систему безпеки, яку розгортав над усією державою новий могутній господар української землі.

1954.

РАПОРТ ІНСПЕКТОРА БРАВНА

На вулиці Бейкена знайдено труп невідомого чоловіка. Напроти червоних мурів фабрики гумових виробів, тут же біля невеличкого скверу лежало нерухомо тіло в темному сурдуті, коли раннім ранком переїжджав продавець молока й завважив його.

Місто ще досипляло останнім лакомим сном, коли заїхало авто швидкої допомоги, і біля незнаного трупа заметушились люди. Лікар виписав на урядовому формулярі свідоцтво смерти, окресливши її приблизний час на дев'яту годину вечора попереднього дня. Формуляр передав інспекторові Бравнові, який, стоячи збоку з цигаркою в устах, дивився кудись у глибину вулиці, що тонула ще в ранковій мряці. Поліцист передав Бравнові портфель, що його вийняв із спідньої кишені небіжчикова сурдута, гаманець і годинник. Бравн узяв це все без спеціальної уваги і всунув у кишеню свого пальта.

Труп поклали на носі і втягнули в авто. На місці випадку залишилась групка людей, дошукуючись у власних здогадах причин і деталей смерти.

—**—

Інспектор Бравн спокійно увійшов до свого кабінету. Закурив цигарку, розкинувся у вигідному м'якому кріслі — з ногами на скляній плиті стола і почав переглядати портфель, що його несповна годину перед тим всунув був у кишеню на вулиці Бейкена.

Кілька заялосених документів, якісь аматорські принагідні фотознімки і кілька долярових банкнотів — це все.

Бравн не виявляв великого зацікавлення цими речами. Вдивлявся в повільні хмарки диму, що йшов від цигарки, і, здавалось, пригадував собі щось, шукав якихось призабутих картин у своїй пам'яті.

Було п'ять хвилин по дев'ятій, коли до кабінету ввійшла секретарка. Привітав її звичайно: «Гелов, Кейт!» Розпитував її про вчорашній виїзд на виставу фільму під відкритим небом, і щойно тоді, коли панна Кейт уже зовсім задомовилась за своїм столом і навіть причесала свої кучері, сказав їй ніби мимохідь:

— Будь готова, Кейт, писати рапорт! Сьогодні маємо знову вбивство.

Кейт відкрила машинку, зрівняла до столика папір з кальками та копієвими аркушами і вкрутила їх на валок. Ще вспіла перетягнути по губах червоним олівцем в золотій оправі та й застукала зграбними пальцями по клявішах писальної машинки, перебиваючи на папір рапорт інспектора Бравна про ранішню подію.

—**—

Тимофей Кордуля (років 38), тіло якого знайдено сьогодні ранком на вулиці Бейкена у нашому місті Грінфілд, належав до категорії так званих «переміщених осіб», що їх кількості тисяч прийняла законно наша країна. Він прибув сюди місяць тому кораблем «Мерсі» і з порту був доставлений у Грінфілд, де замешкав при вулиці Тихій ч. 388, як співмешканець у квартирі пані Манджолі. Три тижні працював у фабриці м'ясних виробів «Дота», добре справляючись із працею, і виконував її також у понаднормові години. Кордуля був самітний — якщо вірити його заявам у консуля. А проте, все, що можна точно про нього сказати, датується від вересня 1947 року, коли то він, без документів, обідраний і виголоджений, зголосився в управі табору для переміщених осіб — Вальдорф в австрійському містечку Зальцбурзі. Все, що сталося перед цією датою в житті тієї людини, оповите серпанком таємниці. Та й сам Кордуля заявляв, що з тим днем почалося його справжнє життя, бо все, що було перед тим, це — переслідування, голодування і муки, які довелося йому переносити в країні советських експериментів.

Свій шлях на захід описував він просто.

Він замішався між вояків, які транспортувались на зміну окупаційній залозі в Австрії, тут скинув зненавиджений однострій і за допомогою місцевих селян перейшов на захід.

В таборі почав Кордуля звичайне життя емігранта. Дістав ліжко в кімнаті, де вже жило дев'ять чоловіків різної національності й різного стану, ходив тричі на день до кухні по поживу з бляшанкою і прислухався таборовим розмовам, які крутились раз-у-раз навколо теми повороту додому і дальшої еміграції.

Був погідної вдачі, хоч в очах у нього і в кутках скривлених уст укривалась злоба. Ходив легкою, гнучкою ходою і часто з'являвся непомітно в гурті людей. Кордуля шукав постійно товариства, намагаючись вrostи в таборовий ґрунт. Скоро знайшов собі друзів — таких, як і він, втікачів з просторів сходу Європи; знайшов також шлях до організації, яка об'єднувала в'язнених колись більшовиками людей; доказував свою приналежність до цієї категорії людей клаптиком порваного посвідчення про відпущення з в'язниці в Чугуєві. З кожним днем Кордуля почував себе певніше серед дерев'яних бараків, обведених колочим дротом і пильнованих вдень і вночі озброєними поліцистами. Саме цю обставину він найкраще завважив. Її можна б використати, як сильний аргумент, пропагуючи вільне і щасливе життя, але про це ще не пора було говорити. Хоч табір був справжнім муравлицем різних людей, навіть рас, Кордуля ніяк не міг повірити, що всіх їх тут не пильнують, не стежать за кожним їхнім рухом. Тим більше це може відноситись до нього, що недавно сюди прибув. Тому то він частіше й голосніше — чи то в черзі за обідом, чи десь у більшому скупченні людей біля голосника, який передавав новини, говорив про роки ув'язнення і терпіння там, на сході.

Це й викликало у декого симпатії до нього. Головно білокоса Олена Мричко, яка працювала в таборовій управі й відома була, як Гелена Новінська, не раз перекинулася із ним симпатичним поглядом. Ба що більше, з її допомогою вдалося Кордулі дістати з одяго-

вого магазину повний костюм, нові черевики та кілька військових сорочок.

Новінській теж завдячував він свої вечірні проходи до міста. Таборянам дозволено було виходити з табору лише вдень і о дев'ятій годині вечора кожний уже мусів бути в таборі. Що інше працівники управи. Вони взагалі користувались більшими привілеями. Правда, працювали вони безплатно, але діставали не лише харч із кухні та «сухий приділ», значить споживчі продукти, але й безліч цигарок. А цигарки — це була таборова валюта. За них можна було дістати все, і напевно більше, як за гроші, які постійно знецінювались.

За цигарки (в деякій мірі) «купила» також Новінська симпатію Кордулі. Правда, була вона непогана, ця здорова, синьоока блондинка. Ось ідуть вони разом з Кордулею тихою алеєю над Зальцахом, і відчувається, що життя променіє з них. В долині шумить ріка, а над ними вітер колише гіллям каштанів і раз-по-раз відслоняє клаптик неба, засіяного мерехтливим зерном зір. В далечині бовваніє на високій горі старовинний замок, а ген далі біліють під місяцем верхи гірських хребтів.

Кордуля сентиментально-мрійним голосом обережно запитує:

— Не тужите за домом?

— Правду сказавши, ні! — відповідає Олена, а в її голосі є якийсь глибокий жаль і рішучість. — Бо й за чим тужити? — додає після хвилини мовчанки. — У мене вже там немає нікого рідного, та й життя мені там не було.

Кордуля знає, що вона скаже далі: чоловіка вивезли і він пропав; ніякої надії на те, що колинебудь повернеться. Він знає навіть більше: вона зовсім не полька, хоч такою в таборі пишеться. Ба, у неї навіть невавість до поляків за те, що в'язнили її чоловіка ще до розподілу Польщі внаслідок останньої війни. Але йому цікаво говорити з Оленою і він питає:

— А які у вас пляни?

— О, пляни у мене великі. Поїхати! Поїхати ген

далеко, де нема таборів, ні приділів, ні реєстрацій; де людина почуватиме себе вільною...

— Ви індивідуалістка, — каже, ніби жартома, усміхаючись, Кордуля, — у наш такий неіндивідуалістичний час. Доба індивідуалізму закінчилась. Вже нема повозів, лише трамваї та потяги; нема хуторів, лише великі мешкальні дома. Та ще більше: всюди табори, військові і цивільні. Кругом табори і табори — і це ознака нашого часу.

— Не всюди! Це лиш тут! Тут, де була війна, де в людей, доведених до найнижчої вбогости, переважали звірячі інстинкти. Боротьба за життя — боротьба за поживу. Але там краще, там, де людина живе своїм життям.

— Де ви думаете: там?

— На заході...

Кордуля усміхнувся непомітно, але не перечив. Старався не висказувати своїх власних думок.

Олена розговорилась і вела розмову сама:

— Я думаю виїхати до Англії. Ви розумієте, тут небезпечно. Ось одного дня договоряться і нас усіх, замкнених у таборах, видадуть большевикам. Дякую за це! Я волю переїхати на захід. І єдина для цього можливість — це армія польського генерала Андерса. Тому я в таборі полька. Звідси часто від'їжджає авто з людьми до кордону, там їх перепачковують на італійську сторону, а звідтам уже дорога проста і безплатна.

— А звідтам можливостей репатріації нема? — питався Кордуля.

Олена застановилась, але раптом відказала:

— Тоді волю бути репатріанткою з Англії і їхати в Польщу, ніж звідси просто на смерть...

Дійшли до мосту, на якому скупчувався увесь рух містечка. Горіли яскраво ліхтарні. В близькому барі чути було удари по фортепіанових клявішах та веселі співи і сміх.

— А якби вам заручили, що нічого не буде, що житимете вільно, ви повернулись би?

— Вільно!? Ви сказали: вільно! Чи ж це можливе?

Я добре знаю систему. Там навіть ті, кому доручено слідкувати за іншими, не живуть вільно. Це держава, де один за одним слідкує і один одного підозріває...

Олена говорила схвильовано і за кожним новим словом її хвилювання зростало. Вкінці вигукнула, ставши навпроти свого супутника:

— Ні, пане Кордуля, ніколи, доки... краще ось з того мосту та й у воду!

—**—

Людина часто нагадує нетлю, яка летить на світло, хоч там її смерть. Кордуля відчував, що це його знайомство з Галиною не по дорозі йому, але чимраз більше прагнув її товариства. Проводили разом вечори і багато розмовляли. Говорила радше Галина. У Кордулі не ставало відваги говорити; брехати не хотів цій жінці, а сказати правду...

Чи можна сказати правду про себе?

Одного дня Гелена Новінська виїхала. Як це вже було звичаєм, дістала від Польського Червоного Хреста військовий однострій, посадили її на вантажне авто й відвезли в гори, на кордон. Уночі перейшла пішки, з провідником, на італійську сторону, а там уже вигідно поїздом до штабу і вже зі справжньою армією всіла на корабель, що транспортував вояків на англійські острови.

Писала до Кордулі з Англії й намовляла його приїхати. Це справа зовсім проста. Хай зголоситься до набірної комісії, яка приймає робітників до копалень та на сільські роботи і його напевно приймуть. А роботи різної досить, жити можна безпечно, ще й грошей трохи відложити.

І Кордуля завагався. Вперше в житті завагався. Все його життя — це була плавба з хвилиною. Ніякої цілі і ніякого прямування до неї. А тепер він вперше застановився: а, може, зірвати з тим усім, втекти й почати життя в нових обставинах, наново?

І саме тоді, в час цієї нерішучості, з'явився Слатін.

Кордуля йшов площею Резиденції, тією історичною площею, що простягається вздовж північної стіни

славної Зальцбурзької катедри, фронтон якої вибрав Райнгардт, як тло, для вистави містерії про смерть багатія Едермана, заслуханий у мелодійний курант з вежі Гльокеншпіль, коли нагло хтось заговорив до нього німецькою мовою:

— Ви пан Кордуля?

Не міг навіть подумати над відповіддю, лише коротко заявив:

— Я!

— Здрастуйте, Тимофей Митрофанович, — було наступне вже в рідній мові речення. — Мені саме вас і треба.

Так почався новий зв'язок. Слатін був офіційно членом советської місії, яка займала прекрасний дім у південній частині Зальцбургу. Завданням цієї місії була перш за все репатріація десятків тисяч колишніх советських громадян, які позаймали таборів бараки й жили мріями про інше життя. Зв'язок із Кордулею прийшов за пляном. В таборах щораз менше було охочих репатріюватись, і треба було повести агітацію. Для цього і був там Кордуля.

Це завдання, однак, видалось тепер Кордулі неймовірно важким. Він не відмовлявся і не заперечував, але з головою важкою від дум, повернувся у барак. Кілька місяців перебування в таборі, безділля та й увага до ласкавої білявки змінили його.

Як же ж говорити цьому таборовому людові, який весь час живе надією на переселення за море, про поворот, коли й у серці самого Кордулі щемить недодумана дума про виїзд?

Так почав Кордуля подвійну гру. Слатіну говорив про свою діяльність «на рахунок пропаганди репатріації», а сам думав щораз рішучіше про еміграцію. З кожним днем грузнув щораз глибше у цю брехливу гру, бачив, як його дійсність розколюється на дві половини, і вкінці зрозумів, що зайшов на край.

В управі табору зголосився, як охочий емігрувати і його прізвище вписано на офіційну листу.

Вийшовши з канцелярії таборової управи, затагнувся глибоко цигарковим димом, ставив твердо свої

кроки по землі й відчував, що вперше в житті зробив рішучу постанову.

Новий лист від Галини з Англії підбадьорив його ще більше.

«Чому ж не зірвати з тим усім? Чому ж не почати життя інакше, наново?»

Та роки служби навчили його обережності. Він не смів бути щирим перед Слатіним. Він не міг зірвати з ним уже тут.

Ось вони обидва знову зустрілися в каварні «Базар», в наріжній будівлі найрухливішої вулиці міста. Обидва дивляться крізь шиби великих вікон з такою пильністю, немов перераховують пасажирів у переїжджаючих мимо тролейбусах, а тим часом ведуть поважну і важливу розмову.

— Не видно успіхів вашої діяльності, Тимофей Митрофанович. Що ви на це?

— Важко! Важко тепер тому, що в таборах видають добрі харчі, а до того ж розкрилися нові перспективи еміграції за океан. А люди, зрозуміло, лише люди.

— Але нам треба вдарити по національних почуваннях, розумієте? Підсунути згадку про широкі степи, безмежне поле — ви знаєте, а тоді в контрасті поставити ці малі хирляві бараки, обмотані колючим дротом.

— Це добре, В'ячеславе Лаврентієвичу, але ці люди з не одної печі хліб їли. Їх не візьмеш чимнебудь. Проте, і вам відомо: вони не стерплять і одного доброго речення про наш Союз, щоб гостро не zareагувати.

— Так, так, товарищу Кордуля, не просто, не просто. Це вам добре відомо. Вам треба якусь провокацію втіяти, щоб люди збунтувались проти управи табору, а тоді вже справа піде гладко. Гадаю, що не потрібно вам цього наново вчитись...

Кордуля глянув довгим поглядом на Слатіна і вперше відчув велику огиду до всього: до Слатіна, до цієї роботи, до себе самого. І тоді, в припливі щирости, немов би оправдуючись перед самим собою, майже півголосом сказав:

— О, на це вже я не піду!

Цього вистачало. Слатін уже знав все. Кордуля —

це вже не той самий товариш Тимофей Митрофанович, який щоденно приходив із новим рапортом.

І причина зла саме в ньому, в Кордулі. І тоді Слатін спокійно, далі вдивлений у панораму за вікнами, сказав:

— Ви забуваєтесь, Тимофей Митрофанович. Ви розумієте свої обов'язки?

— Так, В'ячеславе Лаврентієвичу. Наша ідея чиста і для її перемоги не треба брехні і провокації, — почав Кордуля моральну аргументацію, стараючись виправдати себе за свою непотрібну щирість.

Слатін сидів, важко спершись на стіл, його товсті губи викривлялися у саркастичну усмішку, а в очах горіла лють. Він говорив рубаним голосом:

— Ви мені не кадіть проповідями. Не вам признано складати моральний кодекс нашої правди. Наша правда в ударності і перемозі.

— Тоді, може, й нездібний я до цього...

— Ха-ха-ха! — почав таки щиро сміятись Слатін. — А то вигадав! Ви мусите робити роботу! — сказав твердо і гострим поглядом прошив Кордулю. — Думаєте, що втечете? — запитав, якби дивуючись, що така думка могла бути в Кордулі. — Від нас ніхто не втече. Розумієте, Тимофію Митрофановичу? Від нас ніхто не втік і не втече. Нам лише потрібно вас заденунціювати перед місцевою владою і нам вас видадуть урядово, як злочинця. То ж і подумайте добре! Я жду від вас кращих осягів.

Слатін устав і відійшов. Кордуля теж підвівся і покинув каварню. Ішов залюдненим хідником і роздумував над своїм становищем.

«Так, Слатін добре сказав: втекти буде важко, і важко головно з уваги на нього».

Кордуля опинився на мості. Дивився вниз, де потужною течією прокочувались руді води, які після кільканадцяти слітних днів у горах, великим припливом залили русло ріки. На обох берегах стояли люди з довгими дрючками й виловлювали з ріки все те, що захопила повінь, а головне дерев'яні бруси та дошки, складаючи їх у запас, як паливо на зиму. Товсті руді

щурі, яких вода вимулила з каналів, шукали місця, щоб видертися із струї, але люди на берегах били їх дрюками і гнали назад у воду.

І тоді в Кордулі виникла думка позбутись Слатіна. Ця думка щораз глибше входила в його свідомість, і вже під час поворотної дороги переродилась у рішучу постанову: «Позбутися Слатіна!» Лише в той спосіб зможе він увільнитись від небажаної опіки й почати нове життя.

—**—
*

Вони обидва зустрілися знову на умовленому місці. Замість увійти до каварні, Кордуля запропонував:

— В'ячеславе Лаврентієвичу, ходімо пройтися. Вільніше поговоримо.

— Пожалуста! — відповів Слатін. — Прекрасна ідея!

Ішли вулицею над Зальцахом у напрямі великої шосейної дороги, що за плянами Гітлера мала сполучати Мюнхен із Києвом. Надходив вечір. Сонце червоним колесом висіло над невеличким ліском, що притулився до берега спокійного синього плеса ріки. Образок — ніби зложений із кольорових витинків дитячою рукою.

Доходили до великого моста, що високо завис над рікою і глибоко вдихали черстве вечірне повітря. Нагло Слатін спинився, обернувся до Кордулі і майже добрячим голосом сказав:

— Киньте цю думку, Тимофію Митрофановичу!

Кордуля змішався. Відрухово оглянувся позад себе і, поки вспів щонебудь відповісти, Слатін промовив:

— Бачите цю автомашину? — і показав рукою перед себе. — Це мене пильнують.

У віддалі сотні чи двох сотень кроків посувалось повільно в їх напрямі темне авто. Кордуля розгубився.

— Для чого хочете мене позбутись, Тимофію Митрофановичу?

— Для свободи! — вигукнув з досадою Кордуля і всадив руку в кишеню.

Слатін дивився на нього уважно, стоячи у віддалі

кількох кроків з похиленою вбік головою і, обсервуючи непевність та внутрішню розгубленість свого супутника, говорив спокійно й опановано:

— Так, ви це можете зробити. Але ви можете вбити лише Слатіна, а не нашу ідею. Розумієте? Наша ідея — світова ідея, масова ідея і її не вбити одним револьверовим пострілом. Сподіваюсь, що ви мене добре зрозуміли, Тимофію Митрофановичу, і я вас не буду більше агітувати.

Слатін замовк на хвилину, ніби набрав у груди повітря, а далі говорив по діловому:

— Нам вас потрібно, ось що! Ми знаємо, що у вас думка емігрувати, ба, навіть ваше ім'я вміщене на листі переселенців. І ми вам у цьому допоможемо.

Кордуля був здивований і ще більше прибитий, як людина, яка забажала проскочити простір, і нагло усвідомила, що в неї немає ніг.

— Так, ми вам допоможемо емігрувати в Америку. Захотіли — будете там; побачите ще капіталістичне добро. Ми і там своїх людей потребуємо.

Кордуля попався. Сонце безсило впало, мов яблуко з галузі, поза темний паркан лісу. З берегів насунула у воду сіра пільма, а далеко вгорі заблимали зорі, мов відбиті в дзеркалі цятки від ліхтарень, які саме загорілись в місті.

Слатін дотримав слова. Вже наступного дня він сконтактував Кордулю з панною Джін Фокнер, яка працювала секретаркою в американського консула. Тридцятирічна панянка — ця весела американочка з грубо підмальованими віями, устами й нігтями, прийняла Кордулю з тою ввічливістю, якою обдаровують американці кожного стрічного. Вона говорила поправно по-російському, і Кордулі було легко з нею розмовитись. Вона щиро зацікавилась його справою, розпитувала про його життя під советським режимом і обіцяла зробити все, щоб він дістав скоро візу.

З консуляту вийшов Кордуля в піднесеному настрою. Високо на вежі стародавній годинник показував дванадцятку, і над містом неслися приємні звуки органного куранту.

Вступив на скляночку вина до одного з шиночків, які криються у вузьких завулках старого міста. Було прохолодно, пахло вологістю мурів і сильним духом бочкового вина. Кордуля ледве подав замовлення опаслому шинкареві, коли побачив, що біля нього присівся чоловік у тирольських штанях і в тирольському капелюсі.

— Прозіт! — закликав до Кордулі цей непрошений компаньйон, замовляючи і собі склянку вина.

Кордулі видався підозрілий цей певний себе мужчина, що дивився зизом. Хоч це у звичаю, що в ресторанах кличуть один одному, навіть і незнайомі, «прозіт», але Кордуля не бажав собі ніякої інтимності і тому, не допивши своєї склянки, вийшов. Вступив у другий шиночок. Допивав свою скляночку, роздумуючи над справами, коли завважив, що й тут біля дверей у кутку сидить цей зизокий «тиролець» і слідить його.

«Значить, пильнують мене, — подумав Кордуля. — Нехай! Аби лише за море. А там... Це ж неможливо, щоб і там досягала рука Слатіних».

З панною Фокнер зустрівся Кордуля досить часто. Тепер він майже кожного дня відвідував консулят, і це виповняло йому день. Приносив різні документи, які здобував таки в таборі. Там, крім торгівлі харчами та цигарками, гарно розгорнулася торгівля документами, яких кожний емігрант потребував більше, ніж щоденного хліба. За відповідну ціну можна було одержати тотожну з оригінальною карту праці з великою печаткою з орлом з часів гітлерівського режиму, метрику із підписом пароха вибраної місцевости народження і церковною печаткою, ба навіть карти поліційного зголошення — такі досконалі, що їх сама поліція респектувала.

Справа переселення Кордулі вже зближалась до кінця і він забажав віддячитись панні Фокнер за допомогу. Саме йшли у Зальцбурзі святкові вистави з нагоди славних «Фестшпілів» і він запропонував їй оперу. Закупив на «чорному ринку» два партерові квитки і ввечері, прибраний у чорне, гордовито простував

до великого будинку опери. Ставили за традицією «Фігарове весілля» Моцарта. В театрі зібралась добірна публіка — багато приїжджих гостей, гарно одягнені панні, і в цьому товаристві Кордуля почував себе іншою людиною. Був піднесено захоплений, і в цьому настрою запропонував після вистави панні Фокнер лямпку вина в «Кафе Вінклер».

Це була нова каварня з великою площею для танців на високій стрімчастій скелі, яка висіла над самим середмістям у сусідстві Замкової гори. Вийшли ліфтом і зайняли стілець на терасі під зоряним небом. Музиканти у білих фраках пригравали до танців. Кордуля замовив пляшку вина й попросив панну Фокнер до танцю.

«Чи ж би це вже починалось його нове життя, життя вільної людини?..»

Був захоплений. Саме так уявляв собі своє майбутнє. Вільне і безжурне життя. Коби лише скоріше за море!

Гучно вистрілював корок із пляшки з вином, цокнули чарки і Кордуля мимоволі звернув розмову на Слатіна.

— Ви давно знайомі зі Слатіним?

— Досить давно, — відповіла Джін, розглядаючись кругом по терасі. — Я знаю його ще з часів моєї праці в консуляті в Москві...

— Звідтіль і ваша російська мова? — перебив Кордуля.

— О, ні! Цю мову я знаю з дому. В мене мати російка. З першої еміграції. Ви розумієте, з сімнадцятого року...

— О-в! — аж скрикнув Кордуля і так із відкритими устами замовк. В голові у нього закружляли різні думки, а в серці почув благородний приплив щирости.

— Так тоді чому ж у вас прихильність до Слатіна?

— Як то, чому? Він гарний кавалір. В Москві бували часто в театрі, навіть на офіційних прийняттях.

Кордулі підказувало щось розкрити справжнього Слатіна перед цією приємною і щирою дівчиною. Він

відчував до Слатіна ще більшу відразу, коли приглядався цій безпосередній і симпатичній красуні, яка не жалувала похвальних слів для цього плюгавого типа, і одверто, хоч притишено, сказав:

— Алез, дорога Джін, це ж звичайний агент...

— Ах, — махнула рукою Джін, оглядаючи фризурку гарної білявки, яка переходила мимо із своїм партнером, — нас усіх так звать. Це й є таке примітивне окреслення консулярних працівників.

Кордулю трохи розседила ця байдужість і він почав запально вияснювати:

— Це, може, так у інших народів. Але не там. Слатін — це вишколений агент. За ним ціла листа чорних злочинців.

Кордуля розказував про всі йому відомі «діла» Слатіна: про арешти, про схоплення людей закордоном, про доноси і переслідування. Джін Фокнер, здавалося, не присвячувала уваги Кордулиним словам. Нахилена над столом до Кордулі, вона ясними очима водила по терасі, що яскраво освітлена кипіла людським гомоном. Нагло піднеслась і сказала:

— Пробачте, я мушу когось зустріти.

Кордуля повів зором за її стрункою постаттю. Вона привіталась сердечно із прибулим мужчиною і Кордуля пізнав зразу в ньому Слатіна. Обое розмовляли хвилин кілька радісно та живо і, сміючись, подались разом до виходу. Кордуля допивав вино сам і міцно жалів, що був щирим до цієї невідомої американки.

«А, може, вона розкаже все Слатіну і він, щоб помститись, перешкодить мені виїхати в Америку?..»

Та ні! Справа переселення Кордулі увінчалася успіхом. Він дістав візу, склав присягу перед консулом, постановивши в душі, що негайно після приїзду на нову землю розкриє про себе всю правду, виявить своє справжнє прізвище і почне нове життя, як повновартісна людина.

—**—

Прийшло навечер'я виїзду Кордулі. Він уже спакував усі свої речі, які успів здобути за час перебу-

вання в таборі, прибрався і чекав. У нього в кишені всі виїздові папери, а в серці утаєна радість. Ще одна зустріч — вже остання — із Слатіним, ще останні його директиви, які напевно втопить у морі й ніколи більше про них не подумає...

Зустріч умовлена була над Зальцахом. Кордуля вложив у кишеню револьвер, мовляв, не завадить у таку пізню пору та ще й у цій самотній околиці. Знову сонце втопилось у лісовій гушці за рікою, знову спокійно блимали зорі, перекликаючись із міськими ліхтарнями...

А другого дня рибалки знайшли біля самого насипу тіло вбитого мужчини, встромлене до пояса у воду. Коли витягнули з води голову, завважили, що обличчя вбитого було до не пізнання змасакроване. В кишені знайшли советський пашпорт на ім'я В'ячеслава Лаврентієвича Слатіна.

Советське посольство вислало гостру ноту місцевому правлінню, обвинувачуючи в убивстві американську окупаційну владу і домагаючись докладного слідства та відшкодування.

Але з кожним днем посольство виявляло щораз менше зацікавлення цією справою, аж вкінці зовсім перестало її видвигати.

Слідство вело місцеве правління, але воно, не маючи змоги контролювати ні советських, ні американських агентів, не могло знайти розв'язки. Розуміється, підозріння кинуті на чужинців, які під назвою «переміщених осіб» заповнили всі казарми і табори. Місцеве населення вважало цих чужинців за спричинників всього зла і своєї матеріальної нужди. Придлено навіть кілька поліційних агентів для обсервації цих чужинецьких таборів і переведено кілька трусів та розпитів. Але й місцеве правління не виявляло великої ініціативи в прослідженні вбивства чужинця, ще й представника окупаційної влади, яка зовсім не тишилась популярністю в цій країні.

А тим часом убивник, за яким ішли розшуки, вже наступного дня ранком виїхав залізничним транспортом до порту, а звіттам військовим кораблем разом із

сотнями інших емігрантів переплив бурхливий океан до американської землі.

Людина, яку страшний режим, започаткований революцією на сході, захопив у свої криваві лабеті і зробив слухняним знаряддям своєї жорстокости, плила до берегів країни щастя, щоб там почати нове незалежне життя. Ця людина через важкі чорні дні зуміла винести у своєму серці любов до свободи і її вкінці знайшла у нашій країні. Але злочинна рука, ведена злочинною думкою, щоб не дозволити людям бути щасливими, але постійно гнати їх до нездійсненої утопії, досягла і тут на вільній землі цю свободолюбну людину і не дала їй користати з життєвих радощів, які однаково належать кожному. Труп Кордулі на вулиці нашого міста — це жертва людини нашого сторіччя на величному і вічному вівтарі свободи.

—**—

Кейт вибивала кінцеві літери останнього речення, а Бравн витрусив із коробки цигарку, обстукав її з обох кінців об поверхню стола, запалив і глибоко затягнувся димом.

— Так, — сказав, устаючи з-за стола й витягаючи руки, — у нашій професії, Кейт, треба бути і лікарем, і адвокатом, і сестрою милосердя, і психологом, ба, навіть письменником, щоб списувати хроніки наших клієнтів.

— Богу дякувати, що закінчили, — сказала Кейт, складаючи записані аркуші й передаючи їх Бравнові. — А то виглядало, що ця історія ніколи не скінчиться.

— Кажеш: закінчили, — промовив задумано Бравн, дивлячись крізь вікно на вулицю. — Ні, дорога Кейт, це щойно початок. Наша праця щойно тепер починається. Нам треба знайти того, чи радше тих, хто виконав сьогоднішнє вбивство.

— Та ж це вже невелика річ і, скажу, непотрібна, — сказала Кейт, підмальовуючи губи і приготівляючись до виходу. — Справа ясна — це була помста за Слатіна і...

— Отут і вся заковика, що сьогодні ранком знайдено труп Слатіна, хоч і з документами Кордулі. Кордуля згинув ще в Зальцбурзі в пам'ятний вечір перед своїм запланованим виїздом до Америки, і лише його документи прибули до нас у кишені вишколеного агента.

Кейт спинилась здивована.

— Так, так! Хтось перешкодив нам виконати велику роботу і прослідити зв'язки, які мав нав'язати Слатін у нашій країні. Ти розумієш, Кейт, це великий удар...

— Може, Фокнер... — вставила Кейт, жіноча увага якої найбільше сприйняла постать цієї консульської секретарки, чи не з задрощів за її цікаві переживання закордоном.

— О, ні! Джін — це прекрасна дівчина. Вона саме й виконала цю велику роботу там. Тепер прийшла черга на нас. Ні, це не так. А проте, це могла бути й Гелена Новінська, яка напевно через свої організаційні зв'язки викрила Кордулю і багатьох інших. Хоч у мене думка, що це комусь, хто знав наші заміри, залежало на тому, щоб не дозволити Слатіну говорити і відкрити рубця таємниці, якої шукаємо.

Бравн зробив наглий оборот, вистрілив за звичкою пальцями і скорим кроком пішов в сторону вішака за капелюхом.

— І для цієї дальшої нашої праці потрібний був цей наш сьогоднішній урядовий рапорт, — сказав, ідучи. — Та це вже нова тема, велика, як роман. А покищо треба поснідати. Чи ж не так, Кейт? — і підхопивши її під руку, Бравн майже виніс її з кабінету.

1954.

КРЕЙЗІ

Його знайшли на цвинтарі зовсім випадково. Колонна чорних лімузин Шарабурі з поспіхом в'їхала у цвинтарну алею і раптом зупинилась. На жовтій, свіжо викопаній землі, лежав його труп. Яма, до якої зміряли Шарабурині лімузини, була вирита до половини, а на насипі, збоку, лежало тіло Балана. Здавалось, що це не труп, а живий Балан перекинувся лігма через насип, щоб поміряти, як глибока яма. Його ноги спирались на краєчку алеї, а руки звисали низько в яму, стягаючи за собою голову і плечі.

Шарабура з кмітливістю бізнесмена повернув колону своїх чорних лімузин у другий кінець алеї і коли похоронні гості розважались розмовами про дивовижну смерть гробокопа Балана — він діяв: організував викоп нової ями для свого сьогоднішнього клієнта і повідомив поліцію про Баланову смерть.

Похорон Балана був скромний. Не було усіх Шарабуриних лімузин, що так парадно пересовуються вулицями з написом «похорон» на фронтівій шибці, не було навіть священика, щоб у поспіху відспівати приписану молитву. Над гробом, що його почав був копати Балан, стояла найближча рідня померлого: син Біл, із розбурханою кучугурою волосся, нервово рухав губами, прикусуючи їх зубами, і донька Мері. Не було ні зятя, ні невістки, бо це був робочий день; не було теж і внуків.

Увечері в притемненій конторі містера Макогона зібралась уся Баланова рідня. З Білом була його жінка Гелен і всі діти: тринадцятирічна доня Джін із підмалюваними губами й нігтями, у штанах і спущеній по них хлоп'ячій сорочці, та молодший хлопець Сем і Біл-джуніор, які зразу почали двобій на кулаки, врешті наймолодший Стівен у жінки Олени на руках.

По другій стороні стояла рідня Баланової доньки Марії: присадкуватий чоловік Джов, що дивився з-під лоба, і п'ятеро малят, з яких найстарше не переступило ще шкільного віку.

Контора Макогона приміщувалась у будинку при тісній Мостовій вулиці, яка мала по обох сторонах ряд двоповерхових червоних домиків. Середина вулиці служила для переїзду авт, не ширших від вантажної машини, залишаючи на краєчках обох сторін їзді на постій авт.

Ці домики — це жива характеристика життя цієї вулиці і цієї дільниці. Так і видно, що побудував їх хтось нашвидку, не викінчивши докладно, і в невикінчених, необтинкованих замешкав у поспіху. Поспіх виганяв його і приганяв до цих домиків і так вони й постарілись, не дочекавшись викінчення.

Макогон сидів за столом за балюстрадою над писальною машинкою, піднісся раз-у-раз із-за столика і скриплячим кроком підходив до шафи. Шукаючи чогось між зложеними паперами, він щоразу голосно похрумкував, наче б хотів цим хрумканням звернути на себе увагу.

Так він піднісся з-за свого столика, зняв з носа окуляри і, несучи їх уважно у витягненій руці, підійшов до балюстради. Уважно оглянув всіх приявних спадкоємців Балана зором, у якому була пишність і поблажливість, і, відкашелянувши повільно, запитав:

— Хто є Біл, чи евентуально Василь Балан?

Біл піднявся з крісла і підступив до поруччя:

— Це я.

— А це ваша сім'я?

— Єс, сер! Жінка і четверо дітей.

— А ви є Джов Прістон? — звернувся він до другого мужчини, накладаючи окуляри на ніс.

— Єс, сер! — відповів Джов і витягнув перед себе ноги, примощуючись вигідніше в кріслі.

— Це дружина Марія і діти?

— Сюр!

Макогон відійшов до свого стола тим самим повільним і уважним кроком, і почав нишпорити між

паперами. Біл стояв опертий на балюстраду, проводячи зором кожний рух Макогона. Джов дивився на носики своїх черевиків, пережовуючи в устах гуму.

— Вел, джентлмен, — заговорив Макогон, підсунувши пальцем окуляри на носі і повернувшись обличчям до приятних. — Я маю для вас важливе повідомлення.

— Юр райт, містер Мек'огон, — відізався Джов, випльовуючи крізь зуби гуму. — Ми того сюди й прийшли.

— Важливе і, може, не дуже для вас приемне, — почав Макогон та й урвав, щоб поглянути понад скельця окулярів, яке враження викличуть його слова на клієнтів.

Біл підвівся на всю свою висоту, стягаючи таправляючи жакет. Джов прижмуреними очима дивився на Макогона.

— Орайт, орайт! Не тратьмо часу, — хвилювався Джов.

— Отже, панове, чи відомо вам, що ваш батько і тесть Степан Балан залишив тестамент?

— Залишив тестамент? — повторив питання Біл.

— Так! Залишив тестамент, в якому, що найважливіше, нема й згадки про вас.

— Що? — скочив з крісла Джов. — Нема ні згадки про нас?

Він підійшов до балюстради і, зміривши очима Макогона, сказав у поспіху:

— І що він, до чорта, пише в тому тестаменті?

— Зараз прочитаю! Не хвилюйтесь! — і Макогон підсунув вище окуляри, розгорнув папір і читав:

...Так я, Степан Балан, подаю тут перед паном нотарем Ніком Макогоном свою останню волю, щоб, коли я помру, то мої гроші з банку «Нейшенел Траст Кампані», де на книжці ч. 4792 я маю 2,427.56 доларів, переслати моєму братові Гринькові Баланові у селі Вижниці, Вишнянського повіту, Турчанської області, за які він, мій брат Гринько, має перевезти моє тіло в рідне село Вижницю і там поховати, побіч могил на-

ших батьків та й поставити на гробі камінний нагробник...

Біл і Джов стояли непорушно, стежачи уважно за кожним порухом губ нотаря, та, коли він дочитав речення до кінця, Джов вибухнув:

— Не жаргуйте, я певен, що це брехня. Брехня!

Він кричав піднесеним голосом і щойно тепер обидві жінки, які, зайняті дітьми, не звертали особливої уваги на читання, обрушились.

— Що сталося? — запитала Марія, підійшовши до балюстради. За нею підійшла й Олена, притискаючи дитину до грудей.

— Слухайте самі, — пробурмотів Джов, нервово скрегогучи зубами.

Жінки розгублено дивились на Макогона, який ще раз уважно відчитував Баланове завіщання, розклавши його фотокопію на балюстраді.

Джов недовіриливо вдивлявся в блискучу від свіжої фарби фотокопію і врешті вицідив крізь зуби:

— Крейзі!

—**—

Із Степана Балана зробили «крейзі» вже першого дня його прибуття до Америки. Він прибув сюди ще перед першою світовою війною, серед пекучого літа, коли кам'яні бльоки Нью-Йорку дишуть гарячим духом, немов у пекарні. Замешкав він на «давнтавні», у долішній частині міста — найбільше вбогій і невибагливій дільниці, де духота змішувалась із запахом людського поту й гнилої городини та овочів, що їх продають галасливі продавці серед вулиць. Господиня, до якої Балан уперше потрапив, жила з нічлігів. В кімнаті, де йому призначено жити, стояли чотири ліжка, з яких одне належало йому. Насправді це ліжко належало Баланові лише частинно. Вночі це ліжко приймало сном і блощицями Балана, а вдень знаходив на ньому те саме інший земляк, який працював на нічну зміну. І вже першої ночі, коли духота витискала піт з Балана, а блощиці свobodно прогулювались по його дужому тілі, він почув це слово.

— Проклята горяч! — нарікав він, перевертаючись з боку на бік на своєму ліжку.

— Нічого! Буває гірше, — приговорював дядько з сусіднього ліжка, затаючись цигаркою. — «Грінори» завжди нарікають.

— Якби так вийти надвір, — потішав себе голосною думкою Балана.

— Теж вигадав! Думає, що це в тата на подвір'ї. Де ж ти тут цей двір знайдеш? Тут вулиця вночі людина, як і вдень.

— А на подвір'ї... — і Балана підвівся та підійшов до вікна. Глянув і побачив довгу чотирикутну руру, продіравлену де-не-де плямою світла з вікон, з квадратом брудного неба на одному кінці і з таким же квадратом сірого подвір'яного бетону на другому кінці.

— Крейзі! — сказав старий. — Та там тебе хтось замордує і не знатимеш хто й коли. Ти знаєш, що за люди живуть у всіх цих численних клітках цього великого дому?

Це була перша зустріч Балана з цим популярним американським словом, і це була прикра зустріч.

Балана вийшов у парк і сів на лавку. Вереск, крик і музика крутились тут разом із кольоровою каруселею, біля якої товпились сотні людей — таких же заробітчан, як і він, з різних сіл і містечок багатонаціональної Європи, шукаючи розваги в неділю.

Балана розказував товаришеві праці Василеві про себе, про свою рідню, про свій дім.

...Мої татуньо не бідні. Хата в нас нова й велика, з двома світлицями і простірною коморою. І поля трохи є. За дорогою, зараз від хати, три морги та й ліса гарний кусень. І за цвинтарем, під лісом, зо два морги. І ще під гостинцем, що веде в місто, два морги. Та й три коні в нас, і чотири корови, і ялівка, і дві свині. Але грошей нема. Нас семеро дітей і всім нема роботи дома. Тож я вирішив: поїду в Америку, зароблю гроші, а тоді й поля добавлю, і коней пару докуплю від пана, і хату поставлю за дорогою, і сад заведу. От тоді в мене буде господарство на все село.

Василь дивився на Балана, як він із захопленням розказував про недавно втрачене, і сказав:

— Не гнівайся, Степане, але ти «крейзі». Я на твоєму місці не їхав би сюди.

Це слово почало його переслідувати. Коли після важкої праці вертався він у свій куток, на своє легище, і лежав, затопивши очі у виліплену цвітистим папером стелю, бачив своє рідне село в долині, над річкою, на ліво від гостинця, що вів у місто, білі, чепурні хатки у легкій, мов пух, зелені садів, спокійні, налиті колоссям ниви, що довгими кольоровими поясами простягались під гору, нюхав дим, що стелився із хат, розносячи запах страв і хатнього затишшя, чув, як дзвонять церковні дзвони і як гомонять знайомі голоси. Сльози насувались на втомлені повіки, але згадка про слово «крейзі» відтягала його від смутку.

«Зароблю гроші, багато грошей і багатцем повернусь у рідне село. А тоді вже побачимо, хто «крейзі» а хто не «крейзі»...

Балана покинув Нью-Йорк. Саме вербували робітників до копалень, обіцяючи велику заробітну платню, і він поїхав на захід. Підписав без вагання контракт на п'ять років.

П'ять років праці — це, правда, довгий час, але п'ять років постійного заробітку — це теж файні гроші. За п'ять років дороблюся якогось маєтку і вернусь справжнім американським мільйонером у рідне село.

І Балана почав нове життя. Перспектива п'ятирічної щоденної праці вимагала упорядкованого життя. Тож він оженився. Три сім'ї вуглекопів найняли одну хатину і разом господарили. Всіх їх єднала одна і та сама думка: заробити гроші. Тож усі чоловіки і дві жінки працювали, а Баланова жінка залишилась дома варити для всіх, прати й господарити.

Сірі дні були подібні один до одного. О п'ятій годині ранку дзвонив старосвітський будильник з великим залізним ключем, який регулював години, і його верескливий дзенькіт зривав кожного на ноги. Баланова починала свою господарку, всі інші виходили на

працю. Балан знає дорогу напам'ять. Щодня той самий напрям, попід лісом у барак, записатись у книгу, а потім у вагончик і вниз, під землю. Взимі він ніколи не бачив дня. Ніч висіла над землею, коли він спускався у темне підземелля, і ніч вітала його, коли з радістю вдихав перший ковток свіжого повітря після десятигодинного робочого дня. В руках завжди та сама бляшанка з їжею, в голові та сама думка: заробити гроші, щоб краще потім жити. А в серці завжди, мов привид, рідне село, мов люба давня картина, яка з кожним днем щораз більше затиралась.

По двох роках такої монотонної праці почався у шахтах страйк. Вуглекопи засіли у візочки та під бараками, але не з'їжджали вниз. Балан знав, що страйк мав на меті піднести заробітну платню та здобути більше забезпечення для робітників, але він його не розумів.

...Дивні ці люди. Вимагають більшої платні, а тим часом кожного дня втрачають ту, яку мали. Замість заробляти гроші, вони тратять задармо дорогі дні... А дні ішли, ішли й тижні, і місяці. Треба було жити з ощадностей. Потім знову праця, і знову та сама ціль: гроші. Доповнити порушені ощадності і дозбирати потрібну суму, щоб стати людиною.

...Чи це людське життя — працювати весь день під землею, в темноті, в духоті, в небезпеці, як щур, що став приятелем у копальні, а потім у поспіху додому, до стола, до щоденної поживи, і до ліжка, щоб не переспати ранішнього дзвінка будильника і на час прийти на працю, знову в копальню.

Так уложилось життя. Воно укладається у найнесприятливіших умовах і укладається в форми, які уможливають кожночасні умовини. У Баланів побільшилась сім'я, прийшли діти, а разом і нові вимоги та нові видатки. Вже не можна було жити разом, ощадніше. І жінка вже не працювала для кількох родин, отримуючи за плату за свою працю. Тепер вона працює лише для себе і безплатно. А видатки більші, і щораз менші ощадності.

За п'ять років праці в копальні Балан не здобув

тієї суми, яку запланував був зібрати, підписуючи вперше контракт. Не було й половини. Ще заскоро вертатись. Вертатися з малою сумою — значить, не виконати того, що задумав і для чого складав запроцьовані цими мозолистими, лопатими руками гроші в банку. Та й вимоги тепер більші — він уже не сам, у нього сім'я: жінка і двоє дітей.

Балан почав нових п'ять років у копальні. І знову той самий порядок дня, порядок днів. Лиш одна неділя інша. Тоді вдягав нові штани, новий жакет, блискучий капелюх і йшов до церкви. Співав разом з дяком Богослужбу, як колись у рідному селі, і з бренькотом кидав у кошик срібний гріш, чекаючи, щоб виразно і з повагою священник проказав йому «Спаси Боже». А з церкви — на мітинг, до «Взаїмної Помочі», а звідти в клуб. Там і склянку пива можна випити і поговорити про своїх рідних, про листи з краю, про родину, про новості в рідному селі. Там теж і йшли розмови про працю, про заробітки, про забезпечення. З кожною новою неділею ці розмови про працю й забезпечення займали більше часу й уваги. Згодом лише випадково згадували гості в клубі про рідних за океаном, про рідні села. У кожного вже тут свої родинні проблеми, вже й тут свої оселі і їм перша турбота. Балан теж купив дім за містом, під цвинтарем, бо звідти ближче до копальні. Завів городець, у якому поралась Балашиха, вирощуючи петрушку, моркву, огірки.

Час ішов і Балан бачив, як він іде, обсервуючи своїх дітей. Діти росли. Кінчали школу. Ось вже донька почала працю у великій мануфактурній фабриці, що продукувала десятки тисяч чоловічих штанів денно. Її завдання в цій масовій продукції маленьке, але однаково відповідальне: вона пришивала лише петельку з застібкою. Згодом син пішов у копальню разом із батьком. Людина — це лише гвинтик у машині постійної продукції. Механічний гвинтик, який виконує одноманітний оборот. Ранком до праці, там прикріплений на повних вісім годин до одного верстату, а потім додому, до стола, до ліжка і знову до праці. Такий щоденний оборот цього гвинтика-людини. І Балан вповні

вклався в цей оборот, як механічний прилад. Але в серці у нього все той самий, хоч присипаний порохом часу і затертий віддаллю пам'яті образок рідного села: розлогий лан від дороги, аж під ліс, а тут зараз при дорозі велике подвір'я з новою хатою під дахівкою...

...«Ще трохи, ще трохи — думав Балан, вертаючись з копальні додому. — Лиш виведу дітей у люди, а тоді вже й вернусь. Захотять, зможуть і вони поїхати зі мною. Не захотять, хай залишаються тут. Зрозуміло, американці.»

Так прийшов день, що був святом для Балана. Він ішов тією ж так добре відомою дорогою попід насип, а далі через рейки, щоб вкоротити дорогу, і попри гараж того «фаермена» Мічела, що сидів постійно в «гросерні» на сусідньому «корнері», і далі через Говард евеню до вулиці Слан, де він жив. Він стискав міцно пальцями бляшану коробку для харчів у правій руці і, твердо ступаючи по кам'яних плитах, замашисто вимахував лівою рукою. Голову держав просто й очима задивленими перед себе, бачив, як стискають йому руку спершу менеджер Луїс, а далі інженер і формен Сем, бачив, як з дивною удаваною втіхою і смутком за повіками дивляться на нього товариші праці. Він теж зворушений. Це ж останній раз по тридцятьох роках праці він виїхав ліфтом з глибокої ями і вийшов на ясний світ, щоб уже більше не вертатися в копальню. Це ж перший раз по довгих монотонних тридцятьох роках праці Балан відчув усю радість ясного світу, від якого відділяв його так довго глибокий шар землі.

...Чорна праця. Завжди те саме вугілля, чорна темень, чорна праця і чорні щурі — приятелі «майнера». Але є теж успіх тих тридцятьох чорних років. Виплачена хата на шість кімнат, з «порчем» і туалетою в «селері», з просторим городцем. Уділ у касі «Взаїмної Помочі», державні «бонди» на тисячу доларів. І дві тисячі вісімсот двадцять три долари з центами в банку на книжці.

Важкий і довгий час, але тепер я пан. Кожного

місяця мені ще належить пенсія — сто два долари. Це непогана сума, і вистачить на прожиток.

Але яка шкода, що все це прийшло так пізно, по довгих тридцятьох чорних роках. Якби так завернути час... Якби так мені не шістдесят, а тридцять років... О, тоді...

Дома теж було святково. Зібрались рідня, сусіди, приятелі. На столі був печений індик, пляшка віскі, вино і великий «пай» — старокрайовий пиріг з вишневим варенням.

— Ти щасливий, Степане. Виробив своє і тепер маєш спокійну й забезпечену старість, — говорив сусід Михайло, підносячи келишок. Балан дивився на нього уважно, як він блискучими від алкоголю очима водив по столі й масними губами прищмокував по кожній чарці, і сказав:

— Старість?! Та я щойно збираюсь жити.

— Е, не жартуй! — потягнув його за сурдут сусід Михайло. — Якто так, що ти щойно збираєшся жити. Прожив уже все своє життя, що тобі тепер осталося?

— Прожив життя? Ти це називаєш життям? Це була посвята для того, щоб могли жити тепер.

— То вже не говори. Якби тобі тепер тридцять років, то я розумію, міг би почати жити. Але якби тобі справді було тепер тридцять років, то знаєш, що ти зробив би?..

— О, знаю, знаю, дуже добре...

— Не знаєш, а я тобі скажу: пішов би в копальню заробляти гроші.

Михайло перехилив чарку й глянув по кімнаті, ніби шукаючи признання за розумну сентенцію, яку сказав. Балан підвівся, в очах у нього була вперта рішучість, він вдарив долонею у стіл, аж склянки задзвеніли, і гукнув:

— О, ні! До копальні то я напевно не пішов би.

—**—

Балан діяв за пляном. Він пішов до Нейшенел Траст Кампані, де були зложені його ощадності, й роз-

відав, яким способом міг би він переслати гроші до банку у Вишні — повітовому містечку, сім миль від його рідної Вижниці. А далі звернувся до Макогона, щоб той шукав для нього покупця на хату. Ціна сім тисяч, але він дав би й за шістдесят п'ять соток, а навіть і шістдесят дві сотні, щоб тільки скоро продати.

Наступного дня на Балановій хаті при вулиці Слан ч. 1313 з'явився напис «SALE» і негайно всі сусіди говорили про те, що старий Балан продає свою реальність.

— Чули? Балан дав свій «гавз» Макогонові на «сейл»? Дуже фаний «гавз», щойно помальований і «тойлет» у «селері». А знаєте, чому він продає? До краю їде. Там паном хоче бути.

Балан сидів на ганку, гойдаючись на кріслі, коли надійшов Джов.

— Гай-я фадер!

— Добрий день, Джов! Як фамілія?

— Все ол-райт.

Джов крутився і м'явся, аж врешті приступив до справи, для якої сюди прийшов.

— Як там з хатою?

— Що ти думаєш?

— А цей «сайн»?

— Продаю хату. Проста й зрозуміла річ. Раз виставлений той «сайн», то значить продаю хату.

— Так, але чому?

— Е, то вже моя справа. Продаю та й вже. Моя хата й нікому до цього вмішуватися.

Джов придавлював у собі злість.

— Це так і є, що це ваш «бізнес» робити з хатою, що хочете. Але хата добра, в доброму місці та й нема потреби її продавати...

— Слухай, Джов, — перебив йому Балан. — Мое життя було тяжке. Я заробив трохи грошей, але заробив їх дуже важкою працею, ось цими порепаними руками. Дивися на мої руки! Вони чорні і тверді, як чорна й тверда була моя праця. Я виховав своїх дітей. Мій Біл уже підробився, я поміг йому купити хату і він її сплачує. А в копальні він уже драпається на

формена. Буде мати легшу роботу і більшу платню та й пошанівок. А твоя Мері теж дістала від мене свою пайку. Тепер вас двоє молодих, здорових, працюєте, заробляєте — доробляйтесь до чогось.

Якби я був потрапив у такі обставини і мав таку поміч! А я прибув сюди німий і безпорадний, як дитина, і зразу впав у руки визискувачів. Я прибув у той час, коли ніхто не охороняв робітника та й не було в мене язика, щоб самому впімнутись за себе. Але я все таки своєю працею здобув те, що маю, і дітям дав, що треба, і для себе залишив, щоб нікому не сидіти на голові.

— Це правда, тату, я тобі дякую, але, слухай, що значить цей «сайн»?

— Я казав тобі вже, — говорив піднесеним голосом Балан, — продаю хату і це моє діло. А хочеш знати більше, я тобі скажу. Я продаю все і вертаюсь до старого краю.

Джов знав це і саме задля цієї неймовірної фантазії «старого» він прийшов сюди. Він хотів якимсь способом перебити цю Баланову фантазію і почав від усмішки:

— Справді? Я не вірю. Ю'р кіддінг...

Балан відложив люльку і погрозив пальцем:

— Слухай, Джов, я тебе прошу, без таких висловів. Я хочу, щоб мене шанували, як я на це заслужив.

— Так, але це просто жарт із тим продажем і твоїм поворотом.

Балан став зовсім рішучий:

— Ні, не жарт це і залиши цю розмову. Кажу тобі, я продаю хату і вертаюсь до старого краю. Це моє рішення і я його виконаю.

— Крейзі! — вигукнув Джов із злобою й усмішкою на устах, як для удаваного жарту.

— Забирайся мені звідси! — зірвався Балан і, глибоко відсапнувши, кричав далі: — Марш звідси і більше тут не показуйся!

Він стояв, тримаючи одною рукою двері навстіж, а другою показуючи зятеві вихід: — Геть з моїх очей!

Джов не сподівався вибуху, але знав, що це озна-

час. Він, не сказавши ні слова, вийшов, впевняючи себе в думці, що «старий» справді здурів.

Справа виїзду, одначе, відтягалась. Дім скоро не можна було продати в тій господарській ситуації, яка заіснувала, коли в людей мало грошей. За океаном — там, куди спрямовані були Баланові думки, зростало напруження. Преса щораз більшими й більшими буквами писала про Німеччину та її агресивні пляни, аж одного ранку, першого дня вересня, на перших сторінках усіх газет стояло лише одне коротке односкладове, зложене із трьох скромних букв, слово: WAR.

Балан не зразу зрозумів, що означає це слово. Війна — це добре, але не тут, десь там в Європі, десь там в Німеччині, якої він ніколи не бачив і не знав.

Але скоро це страшне слово «війна» зачепило і його. Балан дістав повідомлення з банку, що його прохання перекинути оцдадності девізовим шляхом до банку у Вишні неможливо виконати з уваги на воєнні обмеження. Далі прийшло інше повідомлення, що вся сума в банку заблокована і її можна вибрати малими ратами. Вкінці прийшов ще й лист від Макогона, що найвища ціна, яку міг би він дістати за хату, це заледве чотири тисячі доларів.

Балана тривожили ці думки, але не захитали ним:

...Чекайте, чекайте! Я зумів переждати, ні, перепрацювати у непроглядній темноті, в копальні, тридцять років, зможу перечекати тут на цьому ганку цю війну. Та й закінчиться ця проклята війна, то й не знатимуть, кому що припадає. Не знати ще кому доведеться платити за землю, хто цю землю перейме.

На заході сонце вилило із свого келиха червоне вино, що його весь день несло в рівновазі по небесному фірмаменті. Балан дивився із свого ганку, як це сонячне вино заливало всю землю на обрію, а далі велика соняшна куля скотилася в долину, поринаючи у нетрях землі.

...Так земля тримає. Не вийти з неї нікому. Тридцять років пережив я під землею і знаю її силу. Це людина вийшла із землі і порпається все життя на її поверхні, щоб знову вступити в землю. І птах, хоч як

високо літає, злітає на землю на спочинок. Навіть орел, який знає лише верховини. Земля — це наше місце.

Балан став, випростувався на весь ріст і кричав:

— Земля — це початок твій і кінець. Земля — це твої батьки, твої діди. Земля — це все, що ти маєш.

Балан рішучим кроком пішов на подвір'я, вийняв із сховку, що біля дверей до підвалу, лопату й джаган, закинув їх на рам'я і пішов у напрямі, де шелестіло листя під вітром і де білими плямами ясніли надгробні плити.

Головною алеєю парафіяльного цвинтаря він прибіг на горбок, під клен, і тут зразу приступив до праці.

Було тихо, далеко в місті поблискували світла і здіймався, немов птичий гамір, шум автомобілів. Тут лише шелестіло листя і скрипіло галуззя.

Балан копав яму рівномірно, із тією уважливістю, з якою він привик працювати. Вигортав землю і насипав її у рівний насип, вирівнюючи стіни ями до держака.

А другого дня ранком, коли Баланова яма на сім стіп глибини дивилась чорним отвором до веселого неба, зустрів Балана на цвинтарі містер Тупер.

— Гуд морнінг, що дієте? — вітався він, вдивляючись здивовано в Балана, який стояв над ямою, спертій на джаган, немов статуя. Балан відповів жваво:

— Орайт, дякую. Доброго ранку і вам, містер Тупер.

— Що ви тут так мучитесь, пане Балан. Тейк іт ізі.

— Копаю яму, як бачите.

— А кому?

— Кому — це вже не в моїх руках. Це рішає вища сила, кому вона буде потрібна.

І так Балан залишився гробокопом у Тупера. Коли містом гуділо життя, яке несло із дикою силою швидкобіжними автомобілями кудись у невідоме, коли людський гамір і поспіх зміщувались із гуком машин, що крутяться, крутяться, і крутяться, захопивши всіх і все у свій шалений оборот, бо — як відчепишся, випадеш, злетиш із каруселі життя, як непотрібний і не-

придатний, — тоді Балан сидів у дивному старосвітському спокою серед цвинтарної тиші, як привид.

...Отут моє місце. Тут, де лежить їх більше, таких самих, як я пришельців, розгублених по чужих закутках, між мурами, які стримують погляд у простір. Ось тут, де трава, як і в нас була у Вижниці (він брав у руки траву і нюхав), хоч і не пахне, як та, по якій ходили ми босими ногами, на яку прилягали, яку тулили до серця під час короткої дрімки, і яка давала життєдайні соки нашій худобі. Гей, сіра, де пішла! А чорт тобі брат! Ха-ха-ха! Гей, літа мої, літа молодії.

Ой, поїхав карим конем,
та й не повернувся.

Тпр-р-ру, сіра, а гей! Ні, ні! Не тут моє місце. Не тут. Хто тут зрозуміє мене? Хто? Хто зрозуміє, як я говоритиму, отак, як учили мамуня, руки на груди, отак, і шовковим голосом: а ти кажи за мною, слово по слові — Отче наш, що є на небі. Ха-ха. А я її обдурив. У поспіху, задивлений у теплу перину на печі, скоро, скоро: Отче наш, на небі воля Твоя, щоб коротше, щоб скоріше в перину. А мамуня мені шовковим голосом: Учись, Степанку, точно, як я кажу, це на ціле життя. Навчишся тепер і знатимеш і по-людськи будеш з Богом говорити. І як тут по-людськи з Богом говорити. Хто мене тут зрозуміє. Прийду туди, перед високий престіл, а вони всі слухатимуть, що таке я говорю, а я повільно і точно, як мамуня навчила, пічну: Отче наш, що є на небі... А вони слухатимуть, слухатимуть, а далі похитають своїми мудрими головами, усміхнуться на боці і скажуть: крейзі.

Так, для вас я завжди крейзі, і тут, і там. Ні, не місце мені тут, між тими одностайними плитами, що мовчать каменем і не розуміють людської мови. А то, як забіжить моя сіра, аж за дорогу, під ліс, на цвинтар, а я біжу: Гей, сіра, де пішла, а цвинтар шумить шепітливим пошумом, шумить і грає-розмовляє, і ти його розумієш, і він тебе розуміє. Бувало, як вистружу сопілку з калини, із Федька Заплітного могили,

і вона теж, та моя калинова сопілка грає-співає на людській мові:

Ой, куди ж ви пролетіли,
літа молодії...

І чуєш, що з тобою розмовляють усі, що тут жили, і тут спочили, і батько, і дід, і прадід, і всі вони розуміють твою мову, і ти розумієш їх. І ти впадеш на коліна, отак, на землю, і припадеш отак, до тієї землі, з якої ти вийшов...

Балан впав на коліна і припав до насипу, який висипав, копаючи нову яму.

О, ні, не мені цей гріб, мені той там, де грає калинова сопілка, де шумить далека проспівана пісня, де припаду я так, і зложу руки, як мамуня вчила, і говоритиму, отак, як мамуня вчила, Отче наш, що є на небі, і що я не забув, ідучи через різні землі, через моря, щоб знову прийти туди, де моє місце, де шумить і грає-співає цвинтар, де грає-співає моя сопілка, як голос тих, що тут жили, і тут спочили, щоб донести цей голос, так, як вчила мамуня, до Твого високого престола.

1955.

ЩЕ ОДИН ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД

Емігрант у масі, як той хлопчак, що про нього співає пісня:

І роду не знає,
і рідні не має —
сині очі від блакиті,
ясні кудлі сонцем змиті...

Але треба лише підійти ближче, приглянутись і пізнати людину таку, як кожна інша людина, що не може зависнути у повітрі, що має свій початок десь у сірій далечині, виповненій цілою колекцією, ніколи не намальованих, але дійсних портретів родоводу. Дарвін дошукувався першого обличчя в портреті мавпи, але це така безмежна віддаль, якої нам не перейти.

— — — — —

Ми знаходимо Петра Стовбура у гамірливій масі гостей клубового бару, а в масі людина втрачає багато індивідуальности. То ж і не місце тут шукати далекого родоводу.

Сидить він на високому стільці перед прилавком і, витягнувши вказуючий палець до шинкаря, заявляє врочисто:

— Дві чисті!

Петро Стовбур, охайна, середнього росту людина, під сороківку, але його миле обличчя з легким гримасом у кутиках уст, густа чуприна, хоч і з деяким відблиском сивини, і рухлива, худорлява постать — надають йому багато з молодечтва і віднімають справжнього віку.

Поки шинкар наливає горілку у келишки, Стовбур відвертається від компаньйона, що сидить, як і він, на високому стільці при прилавку побіч нього, і запитує:

— Що ти сказав?

— Нічого важного, — падає відповідь із широких товстогубих уст Валентина. Валентин сидить, сперши обидва лікті на прилавок, долонями підтримуючи широколицю голову, закінчену видовженим лисиною чолом.

— Ага! — звертає він малі рухливі очі на Петра. — Щось зле виглядаєш — не спав?

Петро підсуває налитий келишок Валентинові, вияснюючи:

— І спав, і не спав...

— Не спиться тобі? — говорить Валентин і вихляє келишок, помляскуючи товстими губами. — Маєш якісь клопоти? Гроші?

— Не гроші! Гроші — не все!

І щоб приятель справді не думав, що тут справа у грошах, Петро вигукнув:

— Гей, Стів, ще дві чисті!

— Це вже мої, — говорить з притиском Валентин.

— Я закликав, я плачу! — говорить покваліно Петро і витягає з бічної кишені сурдута однодоларовий папірець.

— Що ж — ти напевно залюбився, — говорить широко Валентин, поправившись на стільці і розгорнувши руки, — коли навіть не придержуєш черги при прилавку.

— А, якщо так... — говорить Петро, порядкуючи келишки, щоб уникнути Валентинового допитливого погляду. — Людина живе і має вимоги до життя. Надоїла мені самота...

Останнє речення вимовив Петро з притиском, але тут же засоромився своєї щирости, підсунув келишок Валентинові і закликав:

— Наше парубоцьке!

— Так і є, наше парубоцьке! — підхопив Валентин.

Валентин був музикантом; грав на вечірках і забавах — нічний птах, без постійного зайняття — просто, такий собі малого формату в замкненому гурті емігрантської громадки, що осіла в малому кутку багатомільйонного міста, льовеляс. Він мав своє власне по-

мешкання, кімнату з кухнею і з лазничкою, навіть з телефоном у тій дільниці, де міська біднота відсиджує години на східцях червоних дімків. Про це помешкання Валентин висловлювався постійно з явною чванливістю, називаючи його «мій апартамент».

— Ага, я був би майже забув! — закликав раптом Валентин, коли шинкар загортав рукою з прилавку перед ними спорожнілі келишки. — В мене зустріч. Бувай здоров, прощай і не піддавайся журбі. Вона, як жінка — зрадлива і підступна, як жінка, підсувається підлесно, щоб потім вести тебе за ніс. Не дайся! Високо наш парубоцький прапор!

— — — — —

Людина, що живе у масі, не любить самоти. У масі вона сильна силою гурту. У масі вона може залишитись анонімом, може не мати особистих бажань, ані думок. На самоті людина починає думати, починає шукати себе, шукати свого місця у суспільстві і в цілому світі, бажає знайти визначення для себе самої.

Петро Стовбур почав втікати від себе самого з хвилиною, коли залишив рідне місто під час останньої війни. Завжди у гурті, спершу у війську, потім у полоні, врешті у таборі — він не мусів визначати своєї індивідуальності, просто, жив, як усі інші, з ранку до вечора, з дня на день, завжди в гурті, що має окреслену й означену форму, мов якесь одно велетенське ество.

В нових обставинах, після переселення за океан, Петро знаходив цю підмінку гуртового життя у клубі, в барі — і це йому вистачало. Та до часу.

— — — — —

Була неділя, яку працюючий люд, що пильно відробляє в Америці повний робочий тиждень, збагачуючи його ще й надгодинами, використовує на поїздки і відвідини. Петро Стовбур теж віддає свій довг обичайній формальності. В новому спортовому сурдугу, підстрижений і причесаний так, щоб залізати сиві ви-

ступи на голові, з букетом квітів і коробкою цукерків у руці, він прийшов на відвідини до давнього друга.

Його друг Сергій Новицький, як на еміграційні обставини, вповні заслужив назви «сукцесфул», що така популярна і така вимовна в Америці. Він мав успіх і йому пощастило. В нього власна хата, власне авто, банковеkonto. Він живе у щасливій і великій рідні, в нього жінка, діти й батьки і рідня. Словом — Сергій мав щастя на новій землі. Звичайно, емігрант — це пересаджена квітка, яка не завжди прийметься на новому ґрунті, а — якщо прийметься, то з великим трудом. У випадку Новицького, з його багаточисельним родом, можна говорити про цілий город, що його хтось уважно переніс, затримуючи старий порядок і набуті форми і привички, що створювали ілюзію тяглости і незмінности. В таких обставинах легше загрузити в новий ґрунт і цей новий ґрунт у рідному оточенні видавався близьким і рідним, вирощуючи почуття самопевности. Та ще й уся ця чисельна рідня, живучи разом, мала й економічні успіхи. Інакше воно є, коли в одному родинному господарстві працює одна особа, та зовсім інакше, коли цих працюючих осіб три, а то й чотири. Новицькі купили великий дім на три поверхи, із широким подвір'ям, просто — на давній лад — палату. На долішньому поверсі велика простора світлиця, заставлена фотелями й канапами, освітлена кількома стоячими лямпами, а далі широка їдальня з овальним столом, над яким звисав розкішний канделябр. Світло канделябру падало на багату заставу на столі, з повними полумисками м'ясива і різної іншої їжі, перетиканими опуклими пляшками найрізномордніших напитків.

— Ти що п'єш, коньяк, чи лікер? — звертається до Петра Сергій із виглядом самовдоволеного господаря. — Справжній оригінальний французький коньяк із трьома зірками, чи оригінальна «бенедиктинка»?

— Лікер — солодкий, — кривиться Петро, — краще коньяк, хоч волю «чисту».

— Чиста — це ніяка горілка. Це простацький на-

питок для мочиморд, — сміється Сергій. — Та, якщо в тебе бажання, можеш мати навіть алкоголь.

Сергій наливає чарку і запитує при цьому:

— Як праця?

— Я на безробітті. Звичайно стараюсь перепрацювати літо, щоб заробити на пенсію на час безробіття, а тоді вже цілу зиму відпочиваю на цій державній пенсії.

— Це мало, — говорить Сергій. — Але ти самотній, то можеш крутити. Інакше в мене, рідня, ще й родина, обов'язки, зобов'язання, платности. Тут треба цілого міха з грішми...

— Маєш якісь відомості з краю?

Петро зам'явся. Не знав, що відповісти на це, таке інтимне питання другові, що знав його від дитини.

— Ні, справді, то й важко...

— Вибач мені, — визволив Петра з заклопотання сам Сергій, — я зараз, я лише, — і відійшов, помахуючи пляшкою, в сторону глибокого фотеля, в якому розсівся його сусід.

Петрові припала до вподоби ця родинна ідилія в домі Новицьких. Щойно у зустрічі з тією ідилією він починав відчувати, що і він — людина, яка має право і хоче жити добре і вигідно. В цьому почутті підтримувала його Катруся.

— — — — —

Катруся — це двоюрідна сестра Сергієвої жінки. Дрібненька, щупленька, із свіжим ясним обличчям і замріяними, немов заблуканими в далині, очима, вона видалась Петрові від першого погляду рідною і близькою, немов уже давно знайомою і знаною. Якась жива, моторна хвиля вдарила до Петрових грудей, якби повернулась до нього давня юність, щоб він міг її вдруге переживати.

Петро став постійним гостем у Новицьких. Він став приділювати пильну увагу своєму зовнішньому виглядові, став меткий і говірливий. Він навіть покинув своє безробіття, відмовився від своєї «державної пенсії» і почав працювати, щоб скріпити свої фінанси. Пере-

ступивши поріг дому Новицьких, він почув у собі силу стати повноцінною людиною, бути тим самим Петром Стовбуром, що він ним колись був — безпосереднім і свободним із дотепом на устах та й із манірами у поведінці.

В родинній атмосфері дому Новицьких Петро за домовився, немов ще один член рідні. Його радо вітали, приймали і гостили, за тією давньою традицією, що, може, і впливала з чистого обрахунку: в домі, де дівчина на виданні, кожний мужчина радо бачений. Та й Катруся, як і пристало на панну, що її життєвий човник давно відплив від зворотної точки двадцятьох весен життя і на своєму шляху щораз ближче і ближче підсувався під тридцятку, що стала символом повноти жіночої вроди і досвіду, радо сприймала візити Стовбура. А він був по-акторськи чемний, по-акторськи уложений, якби справді грав ролю порядного прикладного аманта в наївній театральній п'єсі. Саме ця гра, це уособлення закоханого молодця в зальотах і найбільше захоплювала самого Стовбура. Це повертало йому молодість і самопевність, а в парі з тим додавало йому вартости й самовдоволення.

— — — — —

— О, наш милий Петрусь! Вітаємо, вітаємо! — говорила Катрина мама, відкриваючи широко осклеєні фронтові двері. — Прошу, заходьте і сідайте.

— Цілую ручки пані добродійці! — підносив із грацією долоню до уст, складаючи на ній елегантний поцілунок.

— Добрий вечір, пане раднику! — і знову з такою формальною елеганцією Петро подавав руку Григорієві Колосові, що йшов напроти гостя з радісним окликом:

— Вітаємо, вітаємо! Сідайте, прошу, розгощуйтесь, кажіть, що нового.

— Які там новини тут у нас, в Америці. Людина постійно в поспіху, постійно за працею, навіть нема часу жити, а не то новинами займатись... — Стовбур зразу впадав у тон, що завжди подобався Колосам. Вони свідомі були того добробуту, який прийшов їм

в уділ на новій землі, але вважали своїм обов'язком завжди висловлюватись про теперішнє з ноткою жалю за колишнім, втраченим.

— Це правда, — підхоплював старий Колос. — Тут люди просто не вміють жити. Не вміють користати з того неповторного добродійства, яким є людське життя. А мають тут засоби для того, щоб це життя використати. Мають засоби, пане добродію. Скажіть, будь ласка, де і коли у нас люди так багато працювали. Ось візьміть мене. Я йшов до канцелярії о дев'ятій годині, а вже в одинадцятій перерва на друге снідання. Дівчина приносила чай з цитриною, булочку зі шинкою, чи що там інше. Можна було газету переглянути, відпочити. А о третій годині я вже йшов додому, їв обід, клався на пів годинки на софу, щоб передіратись. А потім театр, чи преферанс у «Бесіді», чи просто в гості. Чи хтось навіть із тих великих тутешніх мільйонерів живе так упорядковано, як жив я, такий собі незнатний радник Колос.

— Так, так, давні часи — добрі часи! — притакував Стовбур. — Ваша правда, пане раднику. Ваша правда...

Повільно, ніби ненароком увійшла у салон Катруся. Стовбур підвівся з фотеля і підбіг до дівчини з ефектною чемністю:

— Добрий вечір, панно Катрусю!

Взяв уважно в обидва долоні її делікатну руку і поклав на ній шармантний поцілунок.

Катрусі було ніяково. Червоні плями показалися на її гладенькому обличчі. Вона почувалась ще дуже молодою, та ще й у приявності батьків вона була дитиною.

— Нап'єтесь чайку, пане Петрусю, чи волієте каву? — запитувала Колосиха.

— О, прошу не турбуватись, пані добродію, — говорив запобігливо тоном виправдування Стовбур.

— Яка там турбота. Просто треба накіп'ятити води і все. І кава і чай в порошок, не треба спеціальних заходів. Це рай для господинь. А в нас треба було годину, щоб напарити каву.

Перейшли в їдальню. Стовбур зайняв місце проти Катрусі. Він не мав відваги сідати поруч дівчини, хоч і Колоси сприяли цьому. Та якась сила, що бальюстом лежала в мозку, стримувала його, коли бажав бути ближче цієї дівчини, хоч і сама Катруся виявляла для нього прихильність і увагу. Чи для зовнішнього ефекту, чи для власної внутрішньої потреби Стовбур намагався робити враження, що він радше гість і приятель Колосів і Новицьких, що йому цікаві і близькі їхні справи, що йому миле їхнє товариство і розмова з ними. Він не показував своїх почувань до Катрусі, хоч ці почування з кожним днем росли.

Та сьогодні він постановив збагнути ситуацію.

Пили каву, смакуючи домашні пиріжки. Старий Колос здробив пиріжок на кусники і по кусникові ніс у рот, похитуючи із вдовolenням головою.

— Скажіть якийсь дотеп, пане Петрусю! — сказав він, як звичайно при такій нагоді. — Ви багаті на дотепа.

Стовбур мав готовий дотеп. Він відклав недоїджену частину пиріжка, що тримав у пальцях, на тарілку, засміявся своїми блакитними очима і почав:

— Ви напевно не чули того дотепу, що розказує про американського студента і його дівчину...

Запросив студент свою дівчину, чи — по-американськи — «герл-френд» до дому батьків. Дівчина не була найпершої краси. Мама, як кожна мама, бажала, щоб її син мав кращу дівчину і тому після візиту звернулася до сина з повною щирою материнською прихильністю:

— А не міг ти, сину, знайти собі трохи кращу дівчину?

Хлопець поглянув на маму здивованим поглядом і сказав:

— Мамо, з таким старим автомобілем, як наш, добре, що й таку знайшов.

Усі сміялись з дотепу. Колосиха, правда, не второпала зразу, в чому справа, але теж сміялась.

Колос здробив навіть своє завваження до дотепу:

— Це не дотеп, а правда. Свята правда. В Аме-

риці авто — це все. Воно вартує більше, ніж людина.

І тепер саме прийшла добра нагода для Стовбура, щоб почванитись.

— Рація, рація, пане раднику! — сказав він. — Авто в Америці — це показник життєвого рівня, високого життєвого рівня...

Стовбур спинився і по хвилині, ніби без великої уваги, сповістив:

— Ось і я постановив купити собі автомобіль.

Погляди всіх спочили раптом на обличчі Стовбура, який сидів певний себе і задоволений з ефекту, що його викликав.

— Це надзвичайно! Гратулюємо, пане Петрусю, гратулюємо! — залепетіла Колосиха. — Ти чула, Галю, — кликала вона в сторону кухні до другої доньки, — пан Петрусь купує собі авто.

— Що ви кажете? — вбігла до їдальні Галя. — Що ви кажете? Гратулюю. Ах, це найбільша радість для нашої Катрусі.

Ефект був повний. Стовбурові не треба було точніших вияснень, чи заяв. Він відчув, що його приймають у цьому домі з думкою про Катрусю і це його вдовольало.

Був веселий і піднесений та навіть уперше за весь час відвідин у Новицьких присів у салоні на фотелі біля Катрусі. Розважав її розмовою, що часто переходила в пів-шепіт.

— — — — —

Петро Стовбур купив собі автомобіль найновішого випуску, великий блакитний седан марки Лінкольн. Для цієї великої машини він з трудом знаходив місце для постою на вулиці, але з неукриваною гордістю виходив із автомобіля, закланцюючи з розмахом двері за собою і з увагою та й вдоволенням споглядав на нього. Почались спільні виїзди Стовбура з Катрусю. Спершу він відвозив її у місто, чи то до фризієрки, чи теж просто на закупи, а згодом запропонував їй дальші виїзди на прогулянки.

— — — — —

Був суботній вечір. Це безперечно найкращий час для пересічного американця. У п'ятницю закінчується робочий тиждень, та не лише закінчується, але теж і оплачується. З цілотижневим заробітком у кишені, з перспективою, що перед ним ще один вільний від праці день — неділя, американець використовує суботу для приємностей і забаганок.

Стовбур замашисто під'їхав своїм голубим птахом під дім Новицьких, вискочив жваво з автомобіля, навіть не закриваючи за собою дверей, і з радісним окликом звернувся вже від порога до Катрусі:

— Готова?

Катруся вже очікувала на Петра в салоні, слухаючи джазової музики, що розносилась по кімнаті з магневої радіо-конзолі.

— Тоді ідемо! — закликав Стовбур.

Обоє вибігли на двір і вигідно розмістились на передньому сидженні. Блакитний седан переїхав рухливу Широку вулицю — туди, на північ, де розгорталась панорама підміських осель багатіїв, а далі завернув на захід, у парк.

— Який чудовий сьогодні вечір, Катрусю! Може, нам вийти б і переїти трохи.

— Ні, сидім, — говорила замріяно Катруся. — Я так люблю їхати автом. Здається мені, що їхала б так і їхала б кудись, у невідоме.

— Я теж люблю їхати, — підхоплював не так розмову, як це захоплення Катрусі Петро. — Правда, я ще люблю їхати потягом. Може, й волю їхати потягом, хоч це теж наслідок привички.

Їхав повільно самим краєчком дороги і раз по разу споглядав на Катрусю. «Так, це та сама. Та сама кучерява голівка, той самий кирпатенький носик, та сама замріяна поза. Лише інші обставини, інший час. Час, відмежований двадцятьма довгими роками...»

— Ти надзвичайно ефективно виглядаєш, Катрусю! — говорив не так для компліменту, як для вияву свого хвилювання. — Ти прекрасна дівчина. Чи говорив тобі вже хтось про це?..

Раптом зісунув ногу з педалі і затримав автомо-

біль. Став вдивлятися в обличчя Катрусі, повторюючи шепотом запит:

— Чи говорив тобі вже хтось про це...

Шукав Катриних очей і вдивляючись у ці замріяні очі, говорив урочисто:

— Я тебе люблю, Катрусю!

Катруся не відповідала. Вона була схвильована і не вміла знайти ні слова, ні погляду, щоб відповісти на цю заяву.

Петро присунувся ближче, правою рукою обняв Катрусю за шию, пригнувши її голівку до своїх грудей, і став засипати її поцілунками, шукаючи устами її уст.

Катруся не відмовлялась. Вона теж тиснулася до Петра, обвісивши свої руки йому на плечі, і поцілунками відповідала на поцілунки. Два гарячі тіла тиснулись до себе близько на сидженні автомобіля, не відчуваючи навіть серед шамотні і поцілунків, як сильно б'ються у них їхні серця. Петрова рука віднайшла гладеньке дівоче коліно. До мозку вдарила йому кров...

— Ходімо, перейдім на задне сидження, — сказав Петро.

Катруся не протестувала.

— — — — —

— Ти справді, як американський підліток. Купив авто і тепер женитись хочеш, — привітала Петра з нескритим сарказмом у голосі його сестра, з ріднею якої він мешкав.

— А навіть? Чому ж би ні? Тут Америка — країна демократії. Можеш робити, що хочеш...

— Дивись, як це просто можна інтерпретувати демократію. Та ти не жартуй. Я говорю зовсім поважно. Чи чув ти, що люди говорять?

— Я не чув, — говорив з неохотою Стовбур, — але чую від тебе і тобі відповідаю: Я живу у вільній країні і почуваю себе вільною людиною.

— Вільною людиною? Дивись! Ще перед кількома роками волосся виривав з голови, очі виплакував, маюлощо не вліз добровільно до репатріаційного вагону...

А тепер з'явилась якась дурна коза і розум у нього забрала...

— Тільки без образ, — заворушився Стовбур. — Я випрошую собі таку розмову.

— Значить попала я добре! Та ти хіба не одурів! Як ти собі це уявляєш?

— Ніяк собі цього не уявляю і не хочу уявляти. Не хочу думати про це. Я просто хочу жити, як усі інші люди.

— А що ж ти скажеш жінці і дітям, які вже п'ятнадцять років за тобою тужать, тебе виглядають. Надіються зустріти чоловіка і батька, ще й може з подарунками з багатої Америки.

— Закинь ці сантименти. Життя не знає сантиментів. Не знаємо їх передовсім ми, які мусіли жити таким далеким від сантиментів життям. Та ж я утратив п'ятнадцять років життя, найкращих п'ятнадцять років життя, безповоротних і незамінних. Це досить!

— А сумління? А мораль?

— Яка сьогодні мораль? Кому вона потрібна. Моральне, що вигідне. Така тут засада. Людина живе коротко і це життя треба використати. Я вже досить натерпівся — п'ятнадцять років. П'ятнадцять років — це найвища кара для найбільшого злочинця. А який злочин у мене? За що мені така кара? Чи ж я вигадав війну, чи ж я побудував залізні заслони? Що ж я, малий німецький емігрант, викинений із нормальної колії життя, можу тут зарадити. Я маю своє власне життя і хочу жити своїм власним життям. Ось і все.

— Не думала, що у тебе такі високі моральні засади...

— Залиши! — перебив сестрі Стовбур. — Що ти будеш мені говорити про мораль. Ти спершу сконтролюй себе, вдарся у груди і повтори за Біблією: «Хто без гріха, хай кине на нього каменем!» — і тоді вже починай говорити... — закінчував свої слова вже на порозі і грюкнув за собою дверима, залишаючи сестру без змоги відповісти. Вона і не скоро знайшла б відповідь на таку промову брата, який поцілів у те болоче місце, що турбувало її постійно, і треба було лише ма-

ленького натяку, щоб викликати у неї нові переживання і біль. Її становище незамужньої жінки приносило їй неодне прикре переживання, загородивши перед нею змогу свobodного виживання в товаристві і суспільстві.

— — — — —

Не лише власна сестра станула Стовбурові на дорозі до його уявного щастя. Ось напроти нього йде Валентин, вимахуючи руками, із піднесеною вгору головою.

— Добре, що тебе бачу! — затримує Валентин Стовбура. — Чую, що женишся. Задумав зрадити наш парубоцький стан?

— Це ще далека пісня, — намагався знайти викрут Стовбур, щоб не затягати розмови з товаришем, який став йому зайвим у цій стадії його життя. — Ще вилами писане по воді...

— Та все ж, хоч і вилами, і по воді, а пишеться... Та не соромно тобі починати з такою дівчиною?

— Що значить з такою дівчиною? — обурився Стовбур.

— Я думаю, з дівчиною з такого доброго дому... Тобі, як-не-як чоловічій вже таки з показним минулим, не пристойть...

Стовбур застановився, а Валентин почав розвивати нову думку:

— Пощо тобі цього клопоту? І Та хочеш женитися, тоді женись, як пристало на твій вік і стан, з вирахуванням і з виглядами на майбутнє. Хочеш стравди добре оженились? — запитав Валентин з надзвичайною серйозністю і, не чекаючи відповіді, додав:

— Я маю для тебе знамениту партію. Пропонують її мені.

— Пропонують, то бери! — відповів різко Стовбур.

— Ще далеко — ні! По-перше, я не з тих, що їх можна купити, а по-друге тримаюся засади того мудрого жида, який на питання, чому не жениться, відповів дотепом, гідним попасти у книгу наймудрішого Соломона: «Як чоловік потребує склянку молока на день,

то ж чи мусить зразу корову купувати». А після сороківки склянка молока, не на день, а на два, на три дні, а часом і на тиждень...

Стовбур навіть не усміхнувся, хоч Валентин почав щиро і широко сміятись. Але, побачивши, що Стовбур не реагує на приговори, почав скандувати з притиском кожне слово:

— Я тобі дам дівчину, вже не першої молодости, але не так то вже і старшу від тебе, та з маєтком — щонайменше сто тисяч у банку, ще й хата, обстановка, словом, справжня партія, що варта уваги. Вженишся і зразу станеш на ноги. Що я кажу, станеш на ноги... Ти входиш до еліти, до сметанки, що мешкає в добрій дільниці, гарно вдягається і має змогу подорожувати — словом: живеш. Подумай, раджу!

— Дякую за пораду, але не можу її приймати, — відповів зрезигновано Стовбур.

— Ти не дякуй мені і не поспішай з рішенням. Перше подумай. На те й носиш голову на карку, щоб думати. Я лише кажу, що це нагода, яка приходить раз в житті, та й лише вибранцям. Прогайнуєш нагоду і пропав. Ну, бувай!

— — — — —

Вінчання Петра з Катрусєю було скромне і без розголосу. Правда, її стан ще не виключав можливості вдягнути білу шлюбну сукню, але сам Стовбур не мав відваги таки перед самим собою робити з цього акту виставу. Вони теж і не відбули приписаної пошлюбної подорожі. Замешкали в домі Новицьких, разом з цілою родиною, доповняючи цей цвітучий емігрантський город ще одною щепкою.

Щепа зародила. Це була дівчинка — біла синьоока Дануся, що зразу стала улюбленицею всього роду.

Та коли любов зростає в одному напрямі, вона спадає в другому напрямі. Це така засада рівноваги, що має застосування в житті. Стовбур тепер увійшов вповні у родину Колосів і тепер теж мав нагоду краще її пізнати, зрозуміти багато справ, що їх знав раніше поверхово. Він теж зрозумів, що його подружжя з Кат-

русею — не лише вислід романтичного пориву, що щиро палахкотів у нього. Найбільше зацікавлена в цьому була сестра Галя, яка навіть з розмислом підготовляла всю справу. Галя — на дванадцять років старша за Катрусю, мама трьом дітям, огрядна і поставна жінка під сороківку — це вже не конкуренція для молодої ще і гарної дівчини. А така конкуренція заіснувала. Галя не могла не спостерігати, як її Сергій радо при кожній нагоді починає розмову з Катрусєю, присідається часто до неї, а то й дозволяє собі на надто вже свобідний жарт. Цього було досить, щоб зродилось підозріння. То ж у Галі була єдина стратегія: знайти сестрі жениха, а поява Стовбура лише допомогала реалізувати Галин плян. Вона знала, що у Стовбура була колись жінка. Але це така далека і часом і простором справа, що вона для практичної Галі не існувала. В цій стратегії тихими союзниками Галі були її батьки. Вони бачили добробут своєї старшої доні і вважали, що подружжя принесе той самий добробут і молодшій. І хоч Стовбура прийняли у Колосовому роді, як свого, як рідного, а шлюб з Катрусєю лише скріпив цю його приналежність до широко розгалуженого роду, то він почав підозрівати якийсь підступ. Бути вповні щасливим і жити повним життям цього задоволеного своїм добробутом роду заважало Стовбурові і його сумління — той баляст, що мов тягар, мов тяжкий життєвий досвід пригнітав його і не дозволяв сприймати кожну радість широко і безпосередньо. І не лише сумління, але і притаєний страх не давав спокою Стовбурові, страх, що справа його подвійного подружжя може вийти на денне світло і стати голосною. А тоді вже і загрожує кара. Він став більше скритий і підзорливий.

— — — — —

Після цілоденної праці повертається Стовбур до дому втомлений і спраглий відпочинку. В домі темно і тихо. Галя з дітьми і батьками вже від кількох днів над морем. Тепер Катруся повна господиня у великому домі. З маленькою Данусєю їй таки вигідніше вдома, та й вона навіть задоволена, що може вперше у своєму житті бути самостійною господинею.

Петро засвічує бічну лампу у сальоні — ту із широким прикрашеним вишивкою абажуром і наслухує. Тихо... Напевно Дануся спить, а Катруся здрімалась при ній. Підходить на шпиньках по східцях угору і беззвучно відхиляє двері спальні. Тихо. Синє світелко нічної лампочки освітлює скромно кімнату. Так, ось Дануся спить у своєму ліжечку з високими бічницями. Широко розкритим ротиком віддиhaє рівномірно, притиснувши товстенькою ручкою собі носика.

Та де Катруся?

Петро не хоче нарушити цієї тиші. Він скидає сурдут і кладеться на ліжко. Підкручує нічну лампочку над ліжком і починає переглядати газету. Змучені очі з трудом перебігають по чорних літерах і їх зміст не надто ясно відбивається в Петровому мозку.

Раптом заскрипіли двері в коридорі, зашелестіли кроки і до спальні увійшла Катруся.

— А де ж ти була? — запитує півголосом Петро, піднісшись до сидячої постави на ліжку.

— Носила Сергіїві аспірину. У нього сильний біль голови...

— Так у піжамах? — із глибоким здивуванням кинув питання Петро.

— А що ж це таке...

— Не випадає, не личить, — намагався знаходити слова для пояснення Петро, а в голові у нього зроджувались якісь підозріння.

— Не підноси голосу, бо це непотрібне. Я знаю, що випадає, а що ні. Ось до тебе я маю справу, що випадає, і що личить і про це хочу говорити.

— Не шукай собі викрутів.

— Які там викрути і хто тут із нас крутить.

— Але ж це я поставив питання, — підняв голос Петро, — і я прошу про відповідь.

— А я тобі тепер ставлю питання далеко важніше і теж прошу про вияснення. Тут справа не в тому, чому я в піжамах, чи в горсеті, а тут справа в тому, що ти мене обдурив, промовчав...

— Промовчав? — перебив Петро. — Що промовчав? Ти думаєш про авто? Що я дав перепродати авто.

— Не авто, не авто, — говорила, розтягаючи кожне слово, Катруся, сідаючи у низький фотелик біля дитячого ліжечка. — Мене не цікавить твоє авто, хоч і те затаєння говорить, яка ти скрита і непевна людина.

— Потрібно грошей, — пробував заспокоїтись Петро. — Ти не зацікавлена господарськими справами, то ж і не знаєш.

— Не цікавлюсь твоїми справами і не хочу ними цікавитись. Чому ж ти не розкрив цих твоїх справ переді мною. Чому ти затаїв їх?

Петро зрозумів, що тут справа поважніша, як продаж авта і мовчав. А Катруся говорила далі, підносячи голос:

— Ти мені закидаєш, що я не цікавлюся справами, а чи ти бодай словечком сказав мені, що в тебе жінка і діти в краю?

Настала мовчанка і чути було лише рівномірний віддих Данусі. Петро був заскочений і блідий, майже синій у синьому відблиску лямпочки. Питання поцілило в найболючіше місце. Хоч він мав відповідь на це питання, то не мав сили цю відповідь сказати.

Петро зійшов із ліжка і станув серед кімнати безрадний із похиленою головою і очима втупленими в долівку та й промимрив крізь зуби:

— Ти знала про це...

— Знала, чи не знала — це одна справа. Але ти мені про це не сказав і тут — вся глибінь твоєї перфідної брехливості. Чому ж ти мені ясно не змалював цілої ситуації, не сказав про все щиро, коли вимагаєш від мене щирости. Чому ти задумав будувати свою нову екзистенцію на брехні?

— Це не так, не так! — говорив жалісним голосом Петро. — Ти знаєш що воно не так. Я не хотів про цю справу згадувати лише для того, щоб не затемнювати нашого ясного і щирого відношення. Впрочім — ця справа така далека, така неактуальна, давноминула, що вона справді не існує.

Петро підійшов ближче до Катрусі, станув біля

дитячого ліжечка, сперши руки на перегородці, і ласкавим голосом почав умовляти:

— Та ж це вже п'ятнадцять років проминуло. П'ятнадцять довгих років. І ці п'ятнадцять років — це моя друга покута. Такий час сепарації дає повне право і на розвід. Я думаю, що розвід був би признаний автоматично.

— Ти так думаєш?

— Не лише думаю, але вірю. Я просто зачну старання про розвід і скоро його матиму, — говорив Петро. — Ти ж знаєш, що ми побрались з любови, у мене не було ніяких замислів, ні обрахунків, просто — любов. Так і буде! — підхопив він свою попередню думку. — Я почну старання про розвід. У мене ніякого відношення до колишньої жінки...

— І зно-ву брех-ня... скандувала склади Катруся. — Ніякого відношення, а чому тоді переписуєшся з нею.

— Переписуюсь? — вискочив Петро. — Коли, де? — Але стримав свій вибух, присмирнів і пояснив:

— Це моя сестра пише туди. Це вона, здається, дістає якісь листи.

— — — — —

Так, лист з далекої, хоч і рідної країни, відділеної великим просторами землі й океану, непрохідними кордонами, уфортифікованими силою зброї і політичних ідеологій, став тим малим зернятком, з якого виростала проблема, мов будяк, який щораз ширше розростався, стаючи неперехідною перешкодою на одній стежці життя.

— — — — —

Цього вечора Петро повернувся з праці раніше. В нього в думці постав плян поговорити з Катрусею спокійно, на розум, без хвилювань. Людина — це розумне сотворіння, чому тоді в житті, в кожній життєвій ситуації не користуватись порадою розуму. Катруся розсудлива особа, то ж зуміє сприйняти дійсність такою, якою вона є і якою мусить бути. Він чейже її любить і від всього серця бажає їй добра. Людина му-

сить знайти спосіб жити в найгіршій ситуації. В найгіршій ситуації людина знаходить дрібку радості, що допомагає їй нести життєві труди. Навіть у в'язниці відшукує клаптик неба і прислухається до далекої може, й неіснуючої музики.

Повний нової надії Петро увійшов до кімнати і пристанув. У кімнаті були зміни. В ній бракувало і Данусиного ліжечка, і малого синього фотелика і столика для перев'язки немовляти. Кімната була упорядкована, ліжко застелене, якби неуживане. Петро стояв серед кімнати і вагався: вийти йому і шукати за Катрусєю, чи охолонути від наглого враження і спокійно обдумати плян. Постановив охолонути і тоді побачив на гаптованому покривалі на ліжку лист. Мала знайома коверта з маленькою поштовою маркою, що зображувала летуна у строю. Лист був адресований у двох мовах, знайомими Петрові почерком до Катрусі.

Петро розкрив листа і став скоро перебігати очима написані рядки. Так, він сподівався, що так може статись. Просторий світ став тепер такий тісний, що людині і згубитись у ньому неможливо. Здавалось, із недоступної віддалі, а все ж дві жінки могли порозумітись. Петро читав листа вдруге і щойно тепер до його свідомості доходили окремі звороти листа, образливі звороти під адресою Катрусі:

«Шановна Пані Американко», — починався глумливо лист, а далі йшли такі важкі оскарження, як: «О, вам — безсовісній легко прийшло зруйнувати і розбити рідню, осиротити дітей», ще й із такими висловами, як «безсоромниця», «наложниця»...

Петро не міг читати листа, сприймаючи у своїй свідомості його зміст. Він хотів бігти до Катрусі, хотів вияснити, хотів перш за все потішити її й вибачитись за ці образи. Але щойно тепер зрозумів, що Катруся вже зайняла своє становище до цього несподіваного листа, що вона вже зробила рішення. Залишивши кімнату без вияснення, із тим ось листом, що став якимось важливим документом, який має силу вирішувати про долю людини, вона просто сказала Петрові: прощай!..

Петро був безсильний, мов людина, яка бігла до

потягу з надією, що ось-ось його досягне і раптом потяг рушив, залишаючи цю людину втомлену і зрезигновану на пероні. Потягу вже не завернути. Може прийде інший, але це вже буде інший потяг і в іншій ситуації.

Петро стояв прибитий тією свідомістю, яка точно говорила йому, що того, що сталося, вже не завернути.

Самота — це найбільше терпіння людини. Людина постійно здана на допомогу другої людини. Ось дерево. Воно може рости самотне і воно може бути самотне. Людина ні сама себе не народжує, ні сама не може засипати своєї могили. Без помічних рук, без приязної душі, людині не перейти земського життя.

Стовбур мешкав і далі в домі Новицьких, але його приявність у цьому домі була тепер ізольована до одної кімнати, в якій постійним його компаньйоном була самота. Він тепер щойно побачив, що увійшов у цей розквітлий родовий город, як непотрібний зайда, виріс тут, мов непотрібне хабаззя, що не дає рости-розростатись родові, і ось хтось вирвав його і кинув на межу, щоб потім винести поза огорожу і викинути геть з городу.

Та все ж у його серці жевріла маленька надія, що вдасться йому нав'язати бодай формальні відносини з Катрусєю. Ця маленька надія уособлювалась в маленькій постаті Данусі, що своїм приємним усміхом могла принести йому дрібку розради і радості.

Петро не мав відваги переступити порога Катрусиної кімнати. Та він пошукав іншої нагоди. Купив у дрогерії маленьку іграшку, рожеве кавчукове колісцятко з дзвіночками і пристанув на розі вулиці. Сонце виповняло вулиці золотом порошею, в повітрі стояла спека, мов пара в лазні. І саме тоді виїхав маленький синенький візочок, а за ним повільно йшла Катруся. Голова із змученими очима нахилена над візочком, в якому усміхались сині оченята Данусі. Петро дивиться здалеку і на візочок і на Катрусю і відчуває якусь полегшу, а рівночасно біль. Він все ще любить Катрусю, любить її і любить дитину. Це ж ця дрібна постать з візочком на гарячій вулиці цього міста — це

Т Е А Т Р А Л К А

Ось так і я самий переконався, як здобував О'Генрі теми для своїх нарисів. Переглядаю газету, спеціально ті сторінки, які мають спільну назву «розвага», і на яких накопичено сотні назв: назв кінотеатрів, театрів, кабаре, назв кінових, театральних, чи ревієвих вистав, прізвищ акторів, режисерів, зірок, і завважив я між сотнями популярних імен, як Аполло, Мінерва, Олімпія, чи сучасних Купер, Брандо, Манро, Бардот, ім'я Шекспіра. Шекспір у сьогоднішньому розваговому репертуарі така чудасія, як, наприклад, рефлектори в галицькому театрі. А то ще і не звичайна вистава, а Шекспірівський фестиваль з постановою чарівної п'єси «Багато галасу знічев'я», в якій пародія переплітається з трагедією, вишукана мова дворян із жаргоном клоунів — словом, істинно Шекспірівська річ ще й із неперевершеною Катериною Гелберн в ролі Беатріче. Не знаю, чи справжня любов театру і подив для Шекспіра, чи звичайна снобістична манера чужинця пізнавати все, чим може похвалитись гостинна країна, викресала в мене стільки запалу й енергії, що я в кількох хвилинах підголився електричною голяркою, надягнув темний костюм і сидів на фотелі підземної залізниці, яка в поспіху несла мене у середмістя. Щойно у вагоні підземки усвідомив я собі, що може вийти проблема з квитком. Це була субота, та ще й пополуднева вистава із зниженими цінами, то ж квитки можуть бути випродані і не доведеться бути в театрі.

Припущення стало дійсністю, коли я — залишивши підземну залізницю і перебігши дрогерію, яка служить виходом на вулицю, станув перед касовим віконцем театру Локуст при вулиці тої ж самої назви. Щоб віддати слово правді, треба признати, що квитки ще були.

Їх було небагато, лише п'ять, та всі вони першорядні, по шість долярів кожний. Ціна трохи охолодила мій запал і я завагався, станувши під стіну, де стояло вже кілька десятків осіб із такими гримасами на обличчі, що легко було відгадати у них той самий холодний шок від ціни на квитки, що у мене. Але Шекспір — це Шекспір, і тому мій запал взяв знову верх над розумовою калькуляцією про надмірну ціну і я знову підійшов до касового віконця. Та цим разом вже було справді за пізно. Касир вміжчасі визбувся і цих п'яти квитків і з мого виходу до театру вийшов пшик.

Але вперта постанова бути в театрі не покидала мене. Підсунулись два стратегічні пляни: намагатись домовитися з дверником нехай і за стояче місце, або чекати на чудо. Це чудо само надійшло. Я не завважив, чи висіла вона з таксівки, що саме перешмигнула попри виступень пішохода, чи прийшла з-за вугла, за яким виноситься пишний готель Белв'ю, просто налізла на мене, як з'ява. Це була літня жінка, вся в чорному, худа і жвава, обличчя видовжене, з коронкою сивого волосся під широким чорним капелюхом із білою квіткою над крисами. Її постать уложена була в таку позу, яку дається людині, що має позицію, і інтелектуальне багатство, і гроші, рам'я з деякою ноншаланцією сперте на чорну паличку, закінчену в долішній частині гумовою накруткою та з білою кістяною ручкою вгорі. Побіч неї йшов хлопчина, років тринадцять, з густим чорним чубом над високим чолом, в сирій пелерині, накиненій на плечі. В руках у нього обширна шкіряна торба, з якої виглядали книжки.

Зустрівши цю чудну пару на порозі театру, я — без великої надії на стверджуючу відповідь — запитав: — У вас, може, є зайвий квиток на виставу?

Відповідь мене здивувала і врадувала та й відповідь була скоро й похопна:

— Є, справді є!

Дама вихопила з рук хлопчини рожеві карточки (їх було три), і одну подала мені. Я глянув на квиток роз'яснілими очима і перше, що запримітив, це число шість, попереджене латинською буквою «е», перекрес-

леною двома доземими рисками, що означувало ціну квитка на шість доларів.

— Дорого! — промовив я радше до себе, ніж до незнайомої дами, але вона зразу перебила мене рішучим запитанням:

— А скільки дасте?

Питання заскочило мене більше, ніж сама ціна. Та заки я зложив на мозковому лінотипі чемну й пристойну відповідь, говірлива старуха піддала інше питання:

— Скільки для вас вартує цей квиток?

Нове питання зовсім не упрощувало відповіді. Правдиво, вистава вартувала для мене більше, ніж я спроможний заплатити; автім, чи можна мистецтво оцінювати на скількість грошей. Але це питання відкривало фірточку для торгу, на який я в обличчі незнайомої дами був би не відважився. Я за звичаєм переполовив ціну і сказав:

— Три долари!

— Добре! — відповіла пані в чорному, перебрала від мене гроші й передала їх хлопчині, що стояв спокійно побіч нас, поклавши торбу з книжками на каміну долівку.

— Але під умовою, — додала старуха, полагодивши грошеву формальність, — що ви допоможете мені сісти в театрі. В мене був зломаний хребет, розумієте, сама не можу залишитись, а мій внук вибрався в кіно. Візьміть цю торбу з книжками, — командувала, — і потім всадите мене до таксі.

Я був вдоволений, що маю квиток і можу бути на виставі, і всі ці вимоги вважав остаточно чемністю. Старуха вручила мені торбу і внук негайно щез, не турбуючись навіть, щоб розпрощатись. Я намірився вже йти у залю, коли старуха скомандувала:

— Нам треба продати ще один квиток, бо в мене їх ще два. Це мала йти в театр моя донька з ріднею. Але вона раптом не захотіла одягатись, напевне відчула нехить іти в театр у свого чоловіка, а він, знову ж, з радістю проміняв театр на клуб. Внук, як ви

самі бачили, пігнав в кіно. Така тепер молодь. Не для них Шекспір...

Засипуючи мене такими поясненнями, старуха вручила мені ще один квиток, і я негайно, щоб не втрачати часу, бо вже пролунав третій дзвінок у коридорі, підступив до тих заведених касою театральних аматорів, які підпирали стіну, і почав пропонувати їм купно квитка. Але ціна квитка була для них недоступна. Я не дуже впрошувався з квитком, бо і що ж мені з того, чи він проданий, чи ні. Але тут станула при мені моя старуха і з закидом-жартом промовила:

— Не продали? Не вмієте торгувати! Ось, дивіться, як я це зроблю!

Рішуче вистукуючи палицею, вона підійшла до першого з ряду молодця, з вигляду студента, і сказала:

— Хочете йти на виставу?

— Хочу, — відповів незнайомий ввічливо.

— То купіть квиток, у мене зайвий квиток.

— Прощу, я радо! А скільки коштує?

— Це першорядний квиток, — пояснювала старуха, — за шість доларів. Скільки він для вас вартий?

— П'ятдесят центів, — відповів спокійно молодець і я з подивом поглянув йому в очі. Він був зрівноважений і навіть гордий, що може запропонувати ціну. Не збентежилась і старуха. Вона лише вигукнула з акторською позою:

— За шість-доларовий квиток — п'ятдесят центів! Не можете заофірувати вищої ціни?

— Ні! Я можу лише видати п'ятдесят центів...

Я хотів уже відійти, як старуха скомандувала до мене:

— Дайте йому цей квиток задармо!

Я передав квиток незнайомому, а старуха скомандувала: «ходім!» і подалась у залю. Йшла попереду сперта правою рукою на палицю, а ліву заклала під мое рамя. Я йшов біля неї з торбою в лівій руці, а вже за нами йшов незнайомий молодець, який встиг раніше сказати мені чемно «дякую», схилиючи при цьому з повагою чоло і застромлюючи свою півдоларівку в кишеню. В цьому моменті я відчував злість. Яка не-

справедливість! Я заплатив за квиток аж три долляри, та й дістав ще під опіку старуху із важкою торбою книжок. А цей молодець іде на Шекспірівський фестивал зовсім задармо, незв'язаний ніякими зобов'язаннями, і могтима сприймати виставу в осамітненні.

Що за велика розкіш сприймати виставу самому для себе, я переконався саме того вечора. Моя чорна дама не лише накинула мені своє товариство, але ще й почала пописуватись своєю говірливістю. Спочатку вона кидала досить голосні завваження, чи радше вислови захоплення у стилі:

— Чудесно! Іт'с грейт! Іс'н іт? Грейт! Грейт!

Далі почала докидати репліки і коментарі, а вкінці стала цитувати цілі рядки Шекспірової п'єси раніше, ніж їх в співали виголосити актори на сцені. Я дивувався її захопленню для генія Шекспіра, я згоджувався з нею у признанні для акторів, бо вистава була справді велична, я подивляв її пам'ять і знання, але ж я витратив три долляри, щоб дивитись на сцену, слухати акторів і сприймати Шекспірові думки з вистави, а не вислухувати сентенцій старухи.

— О, чуєте, що вона каже, — защебетала старуха, коли на сцені Беатріче відповідала на припущення гвернора Месіни, її дядька Леонато, що він побачить свою племінницю одного дня «припасовану до чоловіка», і повторила всю фразу за Катериною Гепберн: *Not till God make man of some other metal than earth. Would it not grieve a woman to be overmastered with a piece of valiant dust?*

— Грейт, грейт! — захоплювалась голосно старуха. — Іс'нт іт? — зверталась вона так до мене, як до всієї аудиторії, що сиділа довкола.

Я не відповідав нічого. Просто, з удаваною ввічливістю, я похитував головою і старався якнайбільше сприйняти із сцени.

Широка конверсація почалась щойно в перерві. Я вже під час вистави надумав був вийти на перерву у коридор і в цей спосіб здобути хвилину самоти, але старуха, ще заки добре впала куртина, закидала мене словами:

— Бачите, яка знаменита вистава, а вони відмовились від театру. Це я про мого зятя і про мою доньку. Вже були рішені вийти до театру і раптом зять скривився із гримасою і сказав: «піду в клюб». А дочка підхопила цю думку і навіть не захотіла встати з фотеля, щоб переодягнутись. А внук, ви бачили його, як він радо побіг у кіно. Ага, ось гляньте, яку книжку я йому придбала, — (старуха посягнула до торби і витягнула книжку в червоній оправі) — та чи захоче він її читати? Погляньте і скажіть свою думку про цю книжку?

Моя сусідка подала мені книжку. Це були якісь історії про хлопця-школяра з ілюстраціями і я радо взявся переглядати книжку, вдоволений, що дістав зайняття і не мусітиму слухати пояснень старухи. Але вона знову увійшла в розмову з поясненнями:

— Це добра книжка. Її автор — мій приятель. Або візьміть цю книжку. Яка ваша думка? — і вона витягнула іншу книгу і вручила мені.

Нової книжки я навіть не встиг розкрити, бо старуха почала іншу розмову:

— Що ви скажете на цього мого зятя. Він ще не переступив п'ятдесятки і вже хоче йти на пенсію. Ви розумієте, на пенсію. Нечувана річ! Колись здоровий офіцер хотів робити кар'єру. Яка вища ранга за капітана? — різко запитала мене сусідка, — рір-адмірал, чи адмірал?

Я не знав. Ніколи мене не цікавили ранги, то ж і не знав про ранги взагалі, а не то про такі спеціалізовані. Чомусь у мойому зображенні контр-адмірал повинен стояти вище від адмірала, може тому, що в нього довший титул, і я сказав:

— Адмірал!

— Ні, таки, здається, рір-адмірал! То ж, я кажу йому, підожди ще рік, чи два роки, дістанеш рангу контр-адмірала і тоді вже йди у відставку, бодай більшу пенсію дістанеш. Та він ні. На пенсії йому не залежить, бо гроші має, одідичив майно. А хоче позбутись зайняття. Такі тепер люди...

Я слухав слів моєї сусідки, перелистовуючи без

уважливості книжку і думав, що це все мене обходить: і та книжка, якої не буду читати, і той капітан, якого не бачив і не буду бачити, і та старуха, яку випадково зустрів і напевно ніколи більше не зустріну.

Почалась знову вистава і чорна дама знову ввійшла у Шекспірів світ і стала ще відважніше і ще голосніше приплескувати, приговорювати і деклямувати цілі рядки. Раз-по-разу падали на неї різкі погляди сусідів, але вона не віддала ніякої уваги цим поглядам. А, може, думала, що ці сусіди подивляють її краснорічність і тому приділяють їй увагу, замість слідкувати за акцією на сцені.

Саме йшла картина з констаблем Догберрі в домі Леонато. Полісмен виголошував свої мудруваті сентенції, а старуха, ще заки актор відрецитував їх на сцені, переповідала їх голосно біля мене:

"When the age is in, the wit is out". Чи ж це не надзвичайно сказано? — вплела в текст старуха у формі ремарки, нахилившись до мого вуха. "God is good man; and two men ride on a horse, one must ride behind".

— Грейт, грейт! — захоплювалась старуха.

І тоді зовсім сумирний і спокійний глядач, який сидів у товаристві розкішної пані в ряді перед нами, не витерпів і, відвернувши лице до нас, рішуче промовив:

— Do you mind keeping quiet!

Старуха раптом замовкла. Була заскочена. Розглянувшись по людях, щось хотіла відповісти, але прикусила губи й мовчала. Та мовчала вона не довго. Знову дала себе захопити акцією на сцені й тоді знову віднайшла себе в дотепних сентенціях Шекспіра і стала висловлювати своє захоплення, коментувати, повторяти рядки п'єси.

Щойно коли вся прегарна вистава закінчилась невибагливою вставкою режисера (на присмак для американської публіки, що любить сенсації) у виді наскоку чорних масок у строях, що в них прибирають дітей за ковбоїв, із такими дитячими цяцьками-револьверами в руках, старуха скоментувала завваження, що її вразило до глибин:

— Той джентлмен зовсім не з тих, для яких театральні вистави. Театр треба переживати, треба ввійти у твір, а він сидить, як сноб, затиснувши губи, і вдає, що це його не займає. Спитайте його і він навіть не скаже вам, про що мова на сцені. Сидить, а в думці напевно перераховує свої бізнесові рахунки.

Я ні не заперечував, ні не притакував. Я лише жалів, що не мав змоги переживати сценічної вистави. Я заздрим оком дивився на студента, який сидів під час вистави біля мене, відділений мною від говірливої старухи, а тепер вклонився мені і подякував за квиток знову, вважаючи мене тим меценатом, що фундував йому його зустріч із Шекспіром. Я бажав теж якнайскоріше відійти. Але старуха не спішилась до виходу. Вона залишила мене із її пальтом і торбою з книгами, а сама ще почимчикувала, спираючись на палицю, поміж ряди, пояснюючи:

— Тепер ще натовп і годі перейти, а в мене був зламаний хребет, не можу пропихатись у натовпі.

Йшла і приглядалась кожному, якби шукала знайомих, усміхалась і потрясала головою, якби віталась із кимось, ба, навіть махала рукою на віддаль. Вже останні глядачі залишали залю, коли повернулась вона до мене. Я підняв пальто, щоб допомогти їй вдягнути його, а вона смикнула його з моїх рук і показала на марку на віньєті під обшивкою ковніра:

— Бачите, це від Ванамейкера. Попробуйте, який легенький. Люблю добрі речі і дороги. Коштував сто вісімдесят доларів. Ходім!

Ми вийшли. Я ніс торбу з книгами, а старуха йшла побіч мене, спираючись на моє рам'я і підпираючись на палицю, замашисто пояснювала, йдучи, великі афіші, які висіли у фойє, і вкінці сказала:

— Дайте мені торбу в ліву руку, ага, я ще візьму собі долара.

Вона витягнула однодоларовий банкнот із кишені і вложила його у свої уста, стиснула його зубами, і крізь зуби говорила:

— Я завжди так роблю. Шофери вже знають, що

це доляр для них і самі витягають його з моїх уст. Дайте торбу і заличте таксі.

Я мав щастя, бо саме підсувалась таксівка під заїзд перед театром і я підскочив до дверей, щоб їх відхилити для моєї дами. Але вона, замість всісти в авто, вхопила мене за рам'я і відтягнула, сказавши лише одно слово:

— Ні!

Я пішов услід за нею, залишаючи позаду здивованого шофера. Старуха передала мені торбу і казала:

— Ви бачили, як він дивився на мого доляра? О, до такої таксівки я не всяду. Він рахує лише на мого доляра. Не люблю таких людей. Ходім трохи пішком.

В мене не було відваги відмовити. Старуха вийняла з уст доляра і вложила його знову в кишеню. Саме була шоста година вечора, година вечері, коли всі мешканці поспішають до своїх помешкань, чи теж заповняють ресторани й їдальні. Ми йшли звільна до наріжняка вулиці Брод і старуха розказувала про себе. Вона на пенсії та все ще викладає соціологію в коледжі.

— Ви вгадали б, скільки мов я знаю?

Заки я успів відгадати, вона пояснила:

— Одинадцять.

— Багато... — кажу.

— Треба вчитись. Людина — це сотворіння, якому дано йти вгору. Це старосвітські погляди, але це мої погляди. Вони тепер не модні, я знаю. Характер важний, інтелект. Ви розумієте. Це я вам кажу. Ви жонатий?

— Так, і двоє дітей...

— Знаєте, які я мала партії. Не уявляєте собі! Перший був директор банку. Великі гроші. Їздив по світі, елегантик. Приходив до мене і думав імпонувати мені грішми. Гроші? Ви бачили, як я ставлюсь до грошей. Квиток віддала я задармо. Шоферові даю доляра. Гроші — це ніщо. А в нього були лише гроші і нічого більше. Порожнеча.

Ми перейшли наріжняк і йшли широкою вулицею Брод, що починала блистити неоновими світлами.

— Другий — це тямуща людина. Ми віднаходили

себе. Разом бували в театрах. Їздили в Європу. Я була в дванадцятьох різних країнах. Могла порозумітись місцевими мовами. Але за нього не вийшла заміж. Він був принципалом коледжу, в якому я теж учила. А вийти заміж за принципала — це значить впасти нижче від терціана. Бо хто ж друга особа по директорові школи, як не терціан. Любов? Що це любов? Як на вашу думку: що важніше, любов, чи приязнь?

— Приязнь, — відповів я, не стараючись навіть глибше подумати, бо відчував, що такої відповіді прагне старушка.

— Так є, приязнь. Любов минається з роками, з віком, а приязнь триває. Ви розумієте, приязнь триває.

Ми переходили саме попри ресторан готелю Бельв'ю-Стратфорд. В ресторані було гамірно. За столиками сиділи гості й вечеряли. Порт'єр у червоно-жовтій ліберії, і такого ж кольору шапці, в білих рукавицях на руках, походжав по хіднику під готелем, вітаючи нових гостей. На нас позирав він скося, не скриваючи свого усміху.

— Це місце, де я звичайно вечеряю, — сказала старуха. — Теляча печеня з горошком і салаткою з помідорів — п'ять п'ятдесят, — говорила голосно, щоб її почув порт'єр. — Воловий стек з огірочком і з грибами — вісім і пів, склянка бургундського — доляр двадцять. Знаю ціни. І мене всі там знають. Може ходім на вечерю, що?

Я став рішучий:

— О, ні, ласкава пані! Я мушу повертатись додому. На мене чекає моя рідня з вечерею. Жінка, діти...

— Не шкодить. Зараз до них задзвонимо. Я буду говорити з жінкою, вона напевно не буде спротивлятися. Виясню все жінці. Ви знаєте, як я люблю поговорити в товаристві. Я вам казала, приязнь — це найкраща річ. Важливо, щоб знайти спільність думок. Ходімо!

— Ні, пані, — говорив я ще рішучіше, але старуха вже вклала мені торбу з книжками у праву руку, сама підхопила мене під ліве рам'я і потягнула до входних дверей.

— Ні, не можу, ласкава пані, — пристанув я і сказав рішуче.

Старуха поглянула на мене здивовано, а потім сказала:

— Ви вдоволені з цього вечора?

— Але ж так, прегарна вистава, незабутній вечір.

— Може ви думаєте, що забагато видали?

Це питання трохи діткнуло мене. Хоч в мені жевріла жалісна думка, що я витратив аж три долляри тоді, як сусід-студент бачив виставу зовсім задармо, але свідомість, що все ж таки я купив квиток за половину властивої ціни, перемагала її. Тому я скоро відповів:

— О, ні, мадам! Навпаки, я дуже задоволений, що дістав у вас такий гарний квиток за половину ціни.

— А може повернути вам ці три долляри? — питала відверто старуха і допитливо вдивлялась у моє лице. — Скажіть щиро, чи вартувала ця вистава у вас три долляри?

Питання вразило мене таки добре.

— Я казав вам, що я дуже вдоволений з вистави. Ще й мушу додати, — сказав я не без хвальби, — що я готов був вже заплатити всю ціну за квиток в сумі шість долярів, лише в касі не стало квитків.

— То ж ходімо в ресторан! — заключила старуха.

В мене вже не стало сили заперечувати, коли вона потягнула мене під рам'я, і ми ввійшли по східцях у ресторан.

В ресторані було гамірно від розмов і світел. Старуха вибрала найбільше виставлене на вид місце, з якого можна було бачити цілу залю і можна було бути баченим з усіх кутків залі. Голосно розказуючи про свій останній побут у цьому ресторані, вона з достойним усміхом приймала карту від кельнерки.

— Що ви візьмете? — запитувала мене.

— За вами слово. Я буду вечеряти дома, то я візьму лише перекуску.

— Hors d'Oeuvres?

— Нехай і так, найкраща була б кава.

— О, що ви таке? Під ор-девр треба взяти коктейл.

І старуха вже диспонувала кельнерці два мартіні і піджарені креветки.

— Для мене ще й кава, — додав я, щоб заманіфестувати, що я не хочу вечеряти.

— Мені теж, — згодилась вона. — Я теж не вечерятиму тут сьогодні.

Заки кельнерка принесла замовлення, старуха розказувала про якусь деталь своєї подорожі по Франції. Говорила голосно, для ефекту, весь час позираючи по залі, чи звертають на неї увагу інші гості. Та гості були зайняті вечерею і своїм товариством. Притишена музика з мікрофону заглушувала голоси, немов розпускала їх значення у ритмічному розчині, що виповняв залю. Після коктейлю було справді приємно розпертись у фотелі, але старуха — якби підозріваючи, що я не вповні уважно слідкую за її оповіданням — звернулася до мене безпосередньо:

— Ви не балакучі, мало говорите...

— Я слухаю, — відповів я.

— Ви нетутешній, я зразу пізнала, що ви нетутешній. Німець?

— Ні, не німець, але можу говорити по-німецькому.

— Waren Sie in Deutschland? — запитала старуха. Я теж там була. — Говорила вона плавно по-німецькому. — Бачила Берлін, Ляйпціг, була у Відні, прегарне місто. Були ви на фестшпілях у Зальцбурзі? Надзвичайні. А ви хто такий?

— Українець.

— О, то ви напевно знаєте і по-руськи. Ану рахуйте по-руськи!

Я почав числити «адін, два, трі» і дійшов до «адінадцять», як старуха перебила мені:

— Я не знала руської мови, а тепер учусь. Ось, дивіться (старуха сягнула до торби і звідтам витягнула книжку в зеленій оправі), — ношу цю книгу постійно із собою і часто до неї заглядаю.

Це був короткий англійсько-руський і русько-англійський словник. Я почав його переглядати, щоб показати зацікавлення ним, а старуха тимчасом встала і сказала:

З М І С Т :

	стор.
Передмова	9
Вихід у призначення	17
Сповідь отця Сократа	32
Недокінчена дискусія	47
Зрада	52
Камінні ступені	56
Хлопця	64
Подвійне життя	70
Радний Олексій Винар	75
Рапорт інспектора Бравна	91
Крейзі	108
Ще один життєвий досвід	124
Театралка	146

Este libro terminó de imprimirse
en los Talleres Gráficos "Dorrego"
en el mes de agosto de 1979. -
Av. Dorrego 1102. - Buenos Aires.

— Піду, погляну по залі, може хто знайомий.
В міжчасі я покликав кельнерку і заплатив рахунок. Було дещо більше, як три долари, але я вже був у погідному настрою і пояснював своїй обрахованій бухгалтерійній половині мого «я», що квиток і так повинен був коштувати шість доларів, то і ніякої втрати нема. А каву все таки люблю.

Ми виходили з ресторану, як давні знайомі. Година вже була пізня і мені було цікаво, чи моя чорна дама візьме таксівку, чи буду змушений ще відвести її додому. Але вона раніше порішила справу:

— Ви йдіть додому, це справді пора, щоб ви з'явилися вдома.

— Я вам покличу ще таксі...

— Ні, дякую, я сама вже поладнаю свої справи.

Вона перебрала від мене свою торбу з книжками, сказала «гуд бай» і потупцювала в сторону Горіхової вулиці.

Я вже направився до входу підземної залізниця, але тоді станула перед моїми очима думка: справді, хто ця жвава старуха і де вона живе?

Правда, я не задумав наслідувати Конана Дойля і тому ця моя постанова — це не цікавість Шерлока. Я просто хотів пізнати один із характерів, для яких повну галерію створив О'Генрі. Я пішов слідком за старухою. Вона ішла жвава, майже підскакувала, підбиваючись палицею, похила на ліве рам'я, на якому тяжіла тяжка торба з книгами, може і підспівувала під носом, уважно перебігаючи переходи вулиць. Раптом скрутила у бічну вулицю і заки я підійшов до вугла, побачив уже в темному завулку лише чорний клубок, що щораз більше розпливався у темноті, аж зник за чорною брамою великої будівлі, на якій я прочитав напис: «ДІМ ДЛЯ СТАРШИХ ЖІНОК».

Я не міг розгадати лише одного питання: чи старуха знайшла квитки до театру, чи це вже була махінація того хлопця, що вибрав був кіно.

1959.

К І Н Е Ц Ь

ЧИТАЙТЕ!

ПОШИРЮЙТЕ!

**Книжки українських авторів для бібліотек
любителів української книжки на чужині.**

Евстахій Загачевський: «Ї регіт не лякав...» —
оповідання з часів II світ. війни. — Ціна \$5.—

Д-р Святомир М. Фостун: «Шляхами смерти» —
повість з часів II світової війни. — Ціна \$5.—

Анатоль Галан: «Життя» — оповідання з підсо-
ветського і американського життя. — Ціна \$5.—

Тетяна М. Цимбал: «З військового гнізда» —
спогади з Визвольних Змагань. — Ціна: \$4.—

Харитон Довгалюк: «Сповідь Андрія Заславсь-
кого» — повість із сучасного побуту. Ціна \$7.—

Микола М. Палій: «Палкою кров'ю» — перекла-
ди з еспанської мови (різні автори). Ціна: \$3.00

Іван Евентуальний: «Про все потроху» — гумо-
рески і сатири (з ілюстраціями). — Ціна: \$3.00

Панько Незабудько: «Еміграційні родзинки» —
гуморески і сатири з повоєнного часу. Ціна: \$5.00

Валентин Сімянцев: «Інженер емігрант в ЧСР»
спогади з рр. 1929-1945 (з ілюстр.) Ціна: \$7.—
(в твердій оправі з золотодруком — \$10.—)

Оксана Черниш: «Тернистим шляхом» — спо-
гади про голод в роках 1932-33, — — Ціна: \$7.—
(в твердій оправі з золотодруком — \$10.—)

Микола Приходько: «Від Сибіру до Канади» —
повість-хроніка з нашої дійсності — Ціна: \$9.—

На поштову пересилку просимо переслати 40 ам. центів
від кожної замовленої книжки.

Замовлення wraz із необхідністю слати на адресу:

**Sr. Julián Berediak
Casilla de Correo 7
(SUCURSAL 7)
1407 Buenos Aires — Argentina**

Leo Kushnir

415 E. Gowen Ave.
Philadelphia, PA 19119-1025

